

**Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка**

Факультет дошкільної, початкової освіти і мистецтв

Кафедра дошкільної та початкової освіти

Кваліфікаційна робота на здобуття
другого (магістерського) рівня вищої освіти
за спеціальністю 013 Початкова освіта

на тему

**«Роль сімейних цінностей у формуванні моральних якостей
молодших школярів»**

Виконала:

Студентка II курсу, 61 групи

Спеціальності 013

Початкова освіта

Мозгова Карина Сергіївна

Науковий керівник:

д. пед. н., професор

Міненко Антоніна Олексіївна

Чернігів – 2024

Роботу подано до розгляду «___» _____ 20__ року.

Студентка

_____
(підпис)

_____
(прізвище та ініціали)

Науковий керівник

_____
(підпис)

_____
(прізвище та ініціали)

Рецензент

_____
(підпис)

_____
(прізвище та ініціали)

Кваліфікаційна робота розглянута на засідання кафедри

дошкільної та початкової освіти протокол № _____

від «___» _____ 20__ р.

Студентка допускається до захисту даної роботи в екзаменаційній комісії.

Зав. кафедри

_____
(підпис)

Ірина ТУРЧИНА
(прізвище та ініціали)

Анотація

Магістерська робота на тему «Роль сімейних цінностей у формуванні моральних якостей молодших школярів» присвячена дослідженню впливу сімейних цінностей на розвиток моральних якостей у дітей молодшого шкільного віку. У роботі розглянуто теоретичні та практичні аспекти формування морально-етичних установок у контексті сучасної сім'ї, зокрема значення духовних і культурних цінностей для розвитку особистості дитини.

Досліджено теоретичні основи формування сімейних цінностей у молодших школярів. Зокрема, висвітлюються історико-педагогічні аспекти розвитку морально-етичних цінностей у дітей, класифікація особистісних цінностей та їхнє місце у системі сімейного виховання. Окремо розглянуто способи впливу на розвиток позитивних моральних якостей у дітей цього віку.

Практично досліджено вплив сімейних цінностей на моральний розвиток дітей. В межах дослідження розроблено психолого-педагогічний тренінг для вивчення стилів батьківського виховання та їхнього впливу на формування моральних якостей у дітей. Також розроблено практичні рекомендації для батьків та педагогів з метою покращення умов розвитку моральних якостей у молодших школярів.

Ключові слова: сім'я, сімейні цінності, молодші школярі, виховання, класифікація цінностей, стилі батьківського виховання, батьки, педагоги, духовно-моральні цінності.

Annotation

The master's thesis on the topic "The role of family values in the formation of moral qualities of elementary school students" is devoted to the study of the influence of family values on the development of moral qualities in children of elementary school age. The paper examines the theoretical and practical aspects of

the formation of moral and ethical attitudes in the context of the modern family, in particular the importance of spiritual and cultural values for the development of a child's personality.

The theoretical foundations of the formation of family values among younger schoolchildren have been studied. In particular, the historical and pedagogical aspects of the development of moral and ethical values in children, the classification of personal values and their place in the system of family education are highlighted. Methods of influencing the development of positive moral qualities in children of this age are separately considered.

The influence of family values on the moral development of children has been practically investigated. Within the framework of the study, a psychological and pedagogical training was developed for the study of parenting styles and their influence on the formation of moral qualities in children. Practical recommendations for parents and teachers have also been developed in order to improve the conditions for the development of moral qualities in younger schoolchildren.

Key words: family, family values, younger schoolchildren, upbringing, classification of values, parenting styles, parents, teachers, spiritual and moral values.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	10
1.1. Історико-педагогічні проблеми формування морально-етичних цінностей молодших школярів.....	10
1.2. Класифікація цінностей особистості.....	15
1.3. Формування сімейних духовно-моральних цінностей в умовах сьогодення.....	20
1.4. Способи впливу на формування позитивних моральних якостей молодших школярів	32
Висновки до розділу I	36
РОЗДІЛ II. ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ НА МОРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	38
2.1. Особливості змісту сімейних цінностей для формування моральних якостей молодших школярів.....	38
2.2. Психолого-педагогічний тренінг «Розуміння та застосування ефективних стилів виховання для морального розвитку молодших школярів»	55
2.3. Практичні рекомендації для батьків та педагогів, спрямовані на поліпшення умов формування моральних якостей у школярів.....	62
Висновки до розділу II	64
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70
ДОДАТКИ	77

ВСТУП

Актуальність дослідження. На даний період часу цінності сучасного українського суспільства досить таки змінилися. На це вплинули: науково-технічний розвиток, певні моральні засади, які сформувалися на основі нового бачення світу, а також несприятлива ситуація в Україні. Тому цю тему сімейних цінностей не можна не порушити на сьогоднішній день.

Сьогодні стало очевидним, що всі порушення, які відбуваються у сучасному суспільстві тобто відсутність її моральних норм, культури поведінки, негативно впливають на моральний та емоційний стан верств населення, його фізичного та психічного здоров'я тим самим моральна вихованість зазнає великого краху.

На сучасному етапі розвитку суспільства головною посадою сучасної школи є виховання у дітей позитивних моральних якостей, загальнолюдських духовних цінностей та орієнтирів. Серед них - любов до оточуючих людей, доброта та повага до ближніх.

Вчені вказують на важливі стратегічні напрямки та положення розвитку освіти, які відображено у Національній доктрині розвитку освіти, Законі України «Про освіту», Концепції національного виховання. Концепції виховання гуманістичних цінностей учнів, Концепції громадянського виховання особистості в умовах української державності, педагогічна практика виявляє можливості такого становлення через тісну взаємодію сім'ї і школи у формуванні позитивних моральних якостей підростаючого покоління [36].

За твердженням науковців та педагогів практик сімю визначають важливим осередком суспільства та основним фактором навчання та виховання гармонійно розвиненої особистості. Зрозумілим є той факт, які у формуванні майбутньої особистості сімейне виховання посідає одне з найважливіших місць.

Родину позиціонують як найдавніших осередок виховання, де відбувається самопізнання й формується самосвідомість дитини, розкривається індивідуальна спрямованість її особистості та ефективно реалізуються потреби дитини в турботі, повазі, любові, активності, спілкуванні, складається мотивація поведінки дитини, відбувається її первинна соціалізація. Жодним чином не применшуючи значення школи, трудової діяльності, друзів, можна констатувати, що основи успіхів плідної співпраці школи і сім'ї закладаються й розбудовуються в родині [27, с. 9].

Сім'я є одним із найважливіших соціальних інститутів, що переважно створює культуру і впливає на неї. Всюди, де б ви не опинилися, сьогодні, так само як і вчора, справедливе твердження: сім'я – першооснова будь-якого суспільства. Сім'я – це не тільки результат елементарних природних емоцій людини (любові, ненависті, сексуальності, прагнення, самотності, емоцій, пов'язаних із покаранням, жертівністю, релігійними поглядами). Сім'я, родина – вважаються найвищою цінністю, що робить життя кожної людини плідним, щасливим, повноцінним. Але, важливо щоб батьки усвідомили, що вони виконують важливу соціальну роль, де кожна родина є фундаментом морально здорового суспільства.

У Концепції «Нова Українська школа» (2018р.) підкреслюється, що виховний процес є невід'ємною частиною освітнього процесу та базується на загальнолюдських цінностях, таких як чесність, гідність, справедливість, турбота, повага до себе, до життя та інших людей [22, с.121]. Важливу роль у цьому відіграватиме особистий приклад учителя.

Стан досліджуваної проблеми. Проблема формування сімейних цінностей в науковій літературі розкривається багатоаспектно, у філософському, соціологічному, психологічному, педагогічному напрямках. Філософський підхід до цієї проблеми висвітлено у працях Г. Гегеля, А.Камю, І. Канта, К. Ясперса та ін.

Педагогічні аспекти формування сімейних цінностей розглянуто у роботах А. Макаренка, В. Сухомлинського К. Ушинського та ін.

Питання сімейної взаємодії у ракурсі сімейних цінностей досліджуються К. Журбою, О. Кляпець, В. Кравцем, Т. Титаренко та ін.

Розгляд трансформаційних процесів в сучасній сім'ї, зокрема змін у сімейних цінностях, аналізуються у працях Л. Ліпич, Р. Луцького та ін. Питання важливості залучення молоді до сімейних цінностей розкривається в дослідженнях В. Мацулевич, Л. Канішевської та ін.

Проблема формування цінностей сімейного життя у вихованців закладів інтернатного типу розкривається у сучасних дослідженнях Л. Канішевської, С. Свириденко, Л. Кузьменко та ін.

Все вищезазначене зумовлює актуальність теми дослідження.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити сформуваність сімейних цінностей та позитивних моральних якостей молодших школярів.

Завдання дослідження:

1. Здійснити огляд психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми.
2. Аналіз сучасних сімейних цінностей молодших школярів.
3. Дослідити та визначити структурні компоненти сімейних цінностей, критерії, показники і рівні їх сформованості у молодших школярів.
4. Обґрунтувати педагогічні умови спрямовані на поліпшення умов формування сімейних цінностей та моральних якостей у школярів.
5. Розробити тренінг «Розуміння та застосування ефективних стилів виховання для морального розвитку молодших школярів» та практичні рекомендації для батьків.

Об'єкт дослідження: освітній процес молодших школярів ЗЗСО.

Предмет дослідження: формування сімейних цінностей молодших школярів.

Методи дослідження, які були застосовані: тестування, бесіда, педагогічний експеримент, вивчення освітнього процесу і освітніх продуктів діяльності молодших школярів, вивчення літератури за темою дослідження, аналіз і синтез результатів дослідження.

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1 Історики - педагогічні проблеми формування морально-етичних цінностей молодших школярів

Вивчення цінностей та ціннісних установок є однією з фундаментальних міждисциплінарних проблем в освіті й тому розглядається різноаспектно.

Потрібно сказати, що в даний час актуальним залишається питання про формування і взаємозв'язок етичних уявлень і поведінки дитини, оскільки рівень духовно-моральної вихованості підростаючого покоління (відповідно і етичної культури) має тенденцію до зниження. В.І. Войтко аргументує необхідність переосмислення парадигми етичного виховання, вказуючи на конфлікт між педагогічним досвідом та сучасними соціально-моральними реаліями. Зміна темпів життя та посилення моральних протиріч гостро поставили питання щодо мети та шляхів досягнення ефективного виховання [9].

Спадщина напрацювань багатьох педагогів про моральне виховання належить до таких здобутків, які залишаються у полі зору надовго. Більше того, належність до числа небагатьох явищ духовної культури, що зберігають актуальність протягом тривалого часу, стає для неї все більш очевидною. Система праць видатних педагогів має здатність оновлюватися в часі, зокрема й діяльність Яна-Амоса Коменського. Він по-своєму трактував особливості морального виховання та його важливість в навчальному процесі. Великий дидакт вважав, що мета морального виховання полягає у формуванні високих моральних якостей, вважаючи, що коли не виховувати їх з дитинства, то порушиться гармонія особистості. Ян-Амос Коменський наголошує на тому,

що моральність - це результат виховання, що формується впродовж життя шляхом засвоєння мудрості та любові до неї [25, с. 33].

Значну увагу педагог приділяв дотриманню встановлених порядків, дисципліні, був прихильником суворої дисципліни, проте на засадах гуманності, яка повинна бути однаковою для всіх школярів. Основні положення морального виховання та виховання дисциплінованості викладено в працях «Закони добре організованої школи» і «Правила поведінки, зібрані для юнацтва в 1653 р.», в яких показано важливість свідомого виконання учнями шкільних законів, норм людського співжиття й свого обов'язку [34].

Ж.-Ж. Руссо надавав ключового значення формуванню загальнолюдських ідеалів у процесі морального виховання. Він розробив вікову періодизацію та визначив зміст виховної роботи на кожному етапі. Руссо окреслив три основні завдання морального виховання юнаків: розвиток добрих почуттів, формування правильних суджень та виховання доброї волі [21].

Тема морального виховання цікавила не лише вітчизняних педагогів, а й значну кількість зарубіжних діячів педагогічної галузі, а саме вагомий внесок здійснив Йоган-Генріх Песталоцці. Особливу увагу в теорії морального виховання дітей звертав на принцип народності, адже моральне виховання дітей має ґрунтуватися на найкращих якостях та рисах народу, в якому дитина живе. Песталоцці вважав, що основна мета морального виховання полягає в повному розвитку та безперервному вдосконаленні природних задатків людини [24, с. 41].

Песталоцці встановив для себе проблему поєднання продуктивної праці із навчанням, стверджуючи, що варто розглядати трудове виховання у зв'язку з моральним. Також швейцарський педагог один із перших звернув увагу на проблеми взаємозв'язку сім'ї і школи. Варто зазначити, що Песталоцці цінував свободу школяра, визнавав правильним і стримування, і слухняність, хоча вмів поставити межу між свободою і слухняністю, він виділив основні чинники морального виховання – це праця, простота, взірцевий порядок, дисципліна,

сім'я і добра матір. За його твердженням, виховання має бути зосереджено на формуванні морального обличчя та здатності до дієвої любові, які є ключем до особистісного зростання [25, с. 42].

Видатного педагога, К.Д. Ушинського теж турбувала тема морального виховання молодших школярів. Видатний педагог був переконаний, що одним з першочергових завдань має бути формування гуманізму й патріотизму, любові до праці та чесності, дисциплінованості. Велику увагу приділяв моральному вихованню та був одним із прихильників впровадження у школах теорії моралі, пропагування у переконливій формі таких якостей, як воля, мужність, стриманість, повага до жінки, до дитини, до літньої людини, пошана до себе, теорія вчинків, свідомо дисципліна тощо [25, с. 118].

К.Д. Ушинський створив виховну систему, що ґрунтується на народній педагогіці. Він вважав, що виховання – це цілеспрямований вплив на тіло, душу й розум дитини з метою формування здорової, розумної, творчої, культурної, моральної, релігійної та національно свідомої особистості. З огляду на широке трактування поняття «вихована людина», його система включає національне, розумове, естетичне, моральне, трудове та фізичне виховання [46].

Особливу роль у становленні важливості морального виховання в освітньому процесі належить Григорію Григоровичу Ващенку. У наш час у розв'язанні питання виховного ідеалу особливої актуальності набувають педагогічні погляди талановитого українського педагога та психолога Г. Ващенка, який виділив основи виховного ідеалу:

- національні фізичні і психічні особливості народу;
- усвідомлення народом свого призначення;
- християнство і загальноєвропейська культура;
- висока мораль, чистота і світлість душі;
- вище, божественне, одухотворене начало;
- служіння Україні, своєму краю як сенс життя людини;

- національна свідомість, почуття єдності з усією українською спільнотою;

- патріотична, здорова, національна гордість, національна гідність, любов до інших народів [6, с. 128].

Видатний український педагог Г. Ващенко розробив виховну концепцію, яка ґрунтується на загальнолюдських та національних цінностях, моральних принципах добра і боротьби зі злом, та прагненні до справедливого суспільства. Його виховний ідеал для українця базується на поєднанні християнської моралі та духовних надбань українського народу. Ващенко був переконаний, що головна мета виховання в незалежній Україні – це добробут і щастя Батьківщини [13].

У заключних рядках «Виховного ідеалу» Г. Ващенко закликав українську молодь до активної боротьби за загальнолюдські ідеали, поєднуючи її з відродженням національних традицій та прагненням до незалежної держави, вірячи у кінцеву перемогу добра над злом [6, с. 207]. Ми вважаємо, що Григорій Ващенко зробив вагомий внесок у впровадження морального виховання в освітній процес.

Й. Герbart зробив значний внесок у теорію та практику морального виховання, обґрунтувавши у своїх працях власне бачення морального розвитку дитини. Він визначав педагогіку як мистецтво виховання добродішних людей, здатних до адаптації та підпорядкування існуючому суспільно-політичному устрою. На його думку, головним завданням морального виховання було формування дисципліни у вихованців — розвиток та підтримка, що здійснюються непомітно для них [10, с.179].

С. Русова відстоювала тісний зв'язок між національним та моральним вихованням, вважаючи, що національне виховання є основою зміцнення моральних сил учнів та духовного відродження народу. За її словами, національна школа є запорукою морального та розумового відродження націй, які усвідомили свою самобутність [42, с.44]. Особливу увагу Русова приділяла зв'язку формування моральних звичок із естетичним вихованням, зазначаючи,

що краса, яка оточує школярів і є для них зрозумілою та привабливою, позитивно впливає на їхній настрій, стимулюючи до добрих вчинків і справ [42, с. 84].

Про актуальність теми морального виховання у навчальному процесі свідчить діяльність сучасних педагогів, яких турбує стан моральної вихованості сучасних молодших школярів. Дана проблема однозначно хвилює В. А. Киричок. Її підхід до формування моральності учнів молодшого шкільного віку ґрунтується на гуманному ставленні до дитини, ефективність цього підходу відображення у відомому прислів'ї про взаємну повагу. Адже якщо дитина буде бачити від навколишніх гарні вчинки, гуманне ставлення як до неї, так і до інших, то вона буде вчиняти так само. Тому, насамперед, вчитель має бути позитивним прикладом для наслідування учнів в плані моральної вихованості людини. У проблемі, яка вивчається, вчена характеризує моральне виховання як суб'єкт-суб'єктну міжособистісну взаємодію, діалог, в якому одна людина сприймає іншу як таку саму цінність як і вона сама, ставиться до неї як до рівноправного учасника вихованого процесу [19, с. 20].

Значний внесок у розвиток теорії і практики морального виховання молодших школярів зробила О. В. Матвієнко. Дослідниця визначає моральне виховання особистості як багатоаспектний процес, що формується під впливом як педагогічних, так і соціальних чинників [30, с. 29]. Її дослідження довели значимість формування в учнів молодшого шкільного віку моральних якостей, адже саме моральні якості породжують моральний вчинок, переконання, моральну свідомість і т. д. Олена Матвієнко стверджує, що вихованість молодшого школяра визначається його внутрішнім світом та ставленням як до суспільства, так і до власної особистості [30, с. 123]. Праці вченої характеризують важливість виникнення моральних почуттів в учнів, які можуть з'явитися впродовж систематичного впливу вчителя на дитину різними способами. О.В. Матвієнко визначає моральні почуття як оцінні реакції на зовнішній світ, які водночас виступають джерелом внутрішньої мотивації для дій [30, с. 57].

Дослідження вітчизняних педагогів (І. Бех, М. Боришевський, О. Вишневський, П. Ігнатенко, З. Карпенко, О. Олексюк, О. Сухомлинська, Г. Шевченко та ін.) глибоко висвітлили особливості формування ціннісних орієнтацій у дітей та молоді. Паралельно розвивалися дослідження щодо потенціалу духовної модернізації освіти (І. Андрухів, М. Євтух, І. Климишин, А. Погрібний, Г. Сагач, М. Чепіль та інші) [51].

Сучасна Україна надає пріоритетне значення моральному вихованню молоді. Згідно із Законом «Про освіту», мета освіти полягає у всебічному розвитку людини, розвитку її здібностей, формуванні високих моральних якостей та здатності до свідомого суспільного вибору, що сприяє збагаченню інтелектуального, творчого та культурного потенціалу нації [16].

У дослідженні О. Чорна підкреслює, що у молодших школярів відсутність власного морального досвіду призводить до пасивного засвоєння моральних норм, переданих дорослими. Недостатня практична реалізація цих норм пояснюється переважно вербальними методами виховання та браком вимогливості до правильної поведінки з боку вихователів [52, с. 15].

Отже, формування гармонійної особистості неможливе без ефективного морального виховання, важливість якого підкреслювали провідні педагоги минулого. Цей процес має враховувати національний характер, звичаї та традиції, спираючись на систему цінностей та моральних якостей, засвоєних з раннього віку. Саме ці засвоєні цінності визначатимуть моральну поведінку та ставлення до оточуючих у майбутньому.

1.2. Класифікація цінностей особистості

Цінність - це соціально-філософська категорія, що визначає позитивне або негативне значення явищ природи, результатів суспільного виробництва, історичних подій, форм соціальної організації, моральних вчинків, духовних надбань людства, а також окремого суспільства, народу, соціальної групи чи

особистості в конкретний період історичного розвитку. Поняття «цінність» відображає один із ключових аспектів практичної взаємодії людини з навколишнім середовищем та іншими людьми.

Історичний розвиток суспільства супроводжується зростанням і різноманітністю людських потреб, що зумовлює появу нових способів їх задоволення завдяки науково-технічному прогресу та змінам у соціальних відносинах. Це, своєю чергою, викликає значні зміни у системі людських цінностей. Основним чинником, який впливає на розвиток цінностей, їхнє якісне перетворення і кількісне збагачення, є соціально-історична практика [49].

Ціннісні орієнтації – це система ієрархічно пов'язаних цінностей, яка визначає спрямованість життєдіяльності людини.

Їх формування зумовлюється сенсожиттєвою активністю особистості, що впливає на рівень її домагань та орієнтує на досягнення конкретних цілей у процесі діяльності.

Ціннісні орієнтації є інтегративними установками, вільно та відповідально обраними особистістю. Вони мають ширший і глибший характер порівняно з будь-якими фіксованими чи навіть базовими соціальними установками, орієнтирами та ідеалами.

Згідно з думкою Долинської Л. В., ціннісні орієнтації є ключовими елементами внутрішньої структури особистості, які формуються на основі життєвого досвіду та сукупності переживань індивіда. Вони допомагають людині розрізнити важливе від несуттєвого.

Ціннісні орієнтації розглядаються як складний компонент структури особистості, що інтегрує різні рівні взаємодії суспільного та індивідуального. Вони включають специфічні форми усвідомлення особистістю навколишнього світу, власного минулого, теперішнього та майбутнього, а також сутності її «Я».

Сформована система ціннісних орієнтацій сприяє гармонії внутрішнього світу людини, впорядкуванню її знань, стереотипів і норм поведінки,

забезпечує самоствердження особистості та реалізацію соціальних очікувань [12, с. 12–14].

Ціннісні орієнтації є детермінантами:

- 1) загальної спрямованості індивідуальних інтересів і прагнень;
- 2) ієрархічної структури індивідуальних уподобань;
- 3) цільових та мотиваційних установок;
- 4) рівня амбіцій;
- 5) онтологічних уявлень та механізмів селекції інформації за критеріями значущості;
- 6) ступеня готовності та рішучості до самореалізації [50, с. 227].

Поняття «цінність» має два аспекти. З одного боку, це властивість соціальних об'єктів та явищ, що задовольняють потреби та бажання людей, утворюючи уявлення про добро, справедливість, патріотизм і так далі. Ці уявлення, зазвичай, не піддаються сумніву, є еталонами та ідеалами. З іншого боку, цінності – це особистісні відношення до світу, що виражаються в ціннісних орієнтаціях, становищах та якостях особистості, формуючи її внутрішню структуру. Перший аспект – суспільний, другий – індивідуальний [5, с. 27].

Дослідження філософської літератури свідчить, що поняття «цінність» з'явилося в науковій термінології у 60-х роках XIX століття, що пов'язано з посиленням уваги до суб'єктивного досвіду, проблем людини, моралі та гуманізму. Міжнародна енциклопедія соціальних наук вказує на теорію праці А. Сміта та Д. Рікардо як перше застосування цього поняття. Воно охоплює три основні аспекти: предметні якості, що базуються на практичному та емоційному ставленні людини; моральні характеристики, що описують психологічні риси; та соціальні аспекти, що відображають взаємини між людьми [43].

Не існує універсальної класифікації цінностей у сучасних наукових дослідженнях. Існують різні підходи: цінність розглядається як об'єктивна характеристика речей, як їхня грошова вартість, як благо чи користь для

людини, як суб'єктивно значимий аспект життєдіяльності або як здатність задовольняти потреби, інтереси та бажання. Ця відмінність у поглядах зумовлює різноманіття класифікацій цінностей:

В залежності від об'єкта засвоєння цінності поділяються на матеріальні та морально-духовні; за метою – на егоїстичні та альтруїстичні; за рівнем узагальнення – на конкретні та абстрактні; за способом вияву – на ситуативні та стійкі; за роллю в діяльності людини – на термінальні та інструментальні; за змістом – на пізнавальні, предметно-перетворювальні (включаючи творчі, естетичні, наукові, релігійні тощо); за приналежністю – на особистісні, групові, суспільні, національні та загальнолюдські. Проте найпоширенішою класифікацією на філософському рівні є поділ на релігійні, естетичні, логічні, етичні та економічні.

У соціологічному дискурсі цінності виступають як нормативи та регулятори соціальної дії, класифікуючись за функціональними характеристиками (норми, ідеали, цілі, засоби).

Психологічні моделі класифікації цінностей враховують як предметну сферу їхньої дії (соціально-політичні, моральні, економічні та інші), так і суб'єктний аспект (суспільні, групові, колективні, індивідуальні) [12, с. 33-35].

У рамках цього дослідження використовується класифікація цінностей Дж. Холстеда та М. Тейлора, яка включає фундаментальні ліберальні цінності (свобода, рівність, раціональність), екологічні, політичні, естетичні, цінності здоров'я, духовні та моральні цінності (об'єднані навколо поняття добра) [56]. Далі ми детально розглянемо саме останню групу цінностей.

Згідно з Філософським енциклопедичним словником, мораль (від лат. *mores* – звичаї) є духовно-культурним механізмом, що регулює поведінку як окремих людей, так і соціальних груп за допомогою уявлень про те, що є правильним. Ці уявлення узагальнюють норми, цінності, зразки поведінки та принципи взаємодії між людьми та групами [48, с. 397]. У тому ж джерелі В. Лісовий пропонує типологію цінностей, виділяючи три рівні: індивідуальні, колективні (характерні для конкретного суспільства, нації чи цивілізації) та

універсальні, або вселюдські цінності, що є спільними для різних культур і цивілізацій [48, с. 707–708].

Типологія цінностей включає як класифікації за змістовною ознакою (абсолютні, національні, громадянські, сімейно-родинні, особистісні).

- 1) абсолютні цінності включають доброту, любов, правду, справедливість тощо;
- 2) національні - патріотизм, національну гідність;
- 3) громадянські - права, свободи, закон;
- 4) сімейно-родинні - подружню вірність, турботу про дітей;
- 5) особистісні - риси характеру та стиль життя.

Інший поширений підхід - розмежування на колективістські цінності (що відповідають життю в колективі) та індивідуалістські (що відображають інтереси окремої людини) [38, с. 29].

У своїх дослідженнях З. Карпенко детально розглядає три ключові способи, якими цінності проявляються та функціонують у суспільстві. По-перше, він акцентує на цінності як на суспільному ідеалі - це узагальнене, абстрактне уявлення про досконалість, яке поширене в різних сферах суспільного життя. Це не конкретний об'єкт чи дія, а скоріше бажаний стан речей, еталон, до якого прагне суспільство. Цей ідеал може стосуватися різних аспектів життя - від економічного процвітання до соціальної справедливості, від естетичної краси до моральної чесноти.

По-друге, Карпенко підкреслює предметне втілення цінностей. Суспільні ідеали не існують у вакуумі; вони знаходять своє вираження у конкретних артефактах матеріальної та духовної культури, а також у людських вчинках. Це можуть бути твори мистецтва, архітектурні споруди, наукові відкриття, правові норми, етичні кодекси, політичні інституції, а також конкретні дії людей, які відповідають певним ціннісним орієнтирам. Наприклад, художній твір може втілювати естетичні цінності, а героїчний вчинок - моральні.

По-третє, і найважливіше, Карпенко розглядає внутрішню, індивідуальну сторону цінностей. Цінності не просто існують «зовні», а є внутрішньою складовою особистості. Особистісні цінності, занурені в мотиваційні структури людини, виступають внутрішнім двигуном поведінки, формуючи її орієнтації та визначаючи її дії. Саме ці внутрішні, особистісні цінності слугують важливим механізмом соціальної регуляції, бо впливають на те, як індивід взаємодіє з суспільством та іншими людьми. Вони є, по суті, внутрішнім компасом, що спрямовує поведінку людини відповідно до прийнятих у суспільстві норм та ідеалів. Таким чином, цінність, за Карпенком, нерозривно пов'язана як з суспільним контекстом, так і з індивідуальним досвідом та мотивацією [18].

Отже, формування ціннісних орієнтацій людини є результатом тривалого процесу соціалізації, тобто засвоєння соціального досвіду. Цей процес проявляється у виборі життєвих цілей, формуванні переконань та визначенні інтересів. Іншими словами, наші цінності – це не вроджені якості, а результат взаємодії з навколишнім світом, поглинання інформації та адаптації до соціального середовища. Ми засвоюємо цінності через спілкування з родиною, друзями, освітніми закладами, засобами масової інформації та іншими інституціями, що впливають на наше життя.

Важливо дослідити, як цей процес відбувається у молодого покоління в сучасних умовах, враховуючи вплив зовнішніх факторів.

1.3. Формування сімейних духовно-моральних цінностей в умовах сьогодення

У світі, що постійно змінюється, формування цінностей в українських сім'ях набуває вирішального значення. Для успішної підготовки молодого покоління до сімейного життя та відповідального батьківства, необхідно застосувати комплексний підхід, що передбачає використання всіх доступних

виховних засобів та установок. Це потребує розробки науково обґрунтованої стратегії, яка враховуватиме сучасні реалії та специфіку українського соціуму. Важливо не лише визначити ключові ціннісно-особистісні орієнтації, які слід формувати у молоді, але також розробити конкретні механізми та інструменти їх реалізації. Така стратегія має сприяти формуванню у молоді відповідального ставлення до створення сім'ї та виховання дітей, забезпечуючи тим самим стабільність та розвиток українського суспільства.

Аналіз літератури з питань сімейного виховання показує, що родина є першоосновою самопізнання та формування самосвідомості дитини. У сімейному колі закладаються основи її індивідуальності, розвиваються потреби в любові, повазі та спілкуванні, формується мотивація поведінки, і відбувається первинна адаптація до суспільства. Незважаючи на важливість інших соціальних інститутів, саме сімейне середовище визначає фундаментальні аспекти подальшого розвитку дитини [50, с. 9]. Фізичне та духовне благополуччя дитини безпосередньо залежить від сімейного середовища. Здорова родина, яка будується на міцних духовно-моральних засадах, є ключовим фактором гармонійного розвитку особистості. Ці засади включають в себе не лише любов та взаємоповагу між членами сім'ї, але й такі важливі аспекти, як вірність, цнотливість, відповідальність, працьовитість, самопожертва, спільність інтересів, сила волі та патріотизм. Саме ці цінності формують у дитини моральні орієнтири, вчать її співпереживати, брати на себе відповідальність, цінувати сімейні традиції та любити свою країну. Родина, координуючи свої виховні зусилля з іншими соціальними інститутами (школою, громадою), виступає провідною ланкою у формуванні повноцінної, здорової особистості [25, с. 16-17].

Аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників дозволив виокремити низку нових соціокультурних умов, які впливають як на інститут сім'ї загалом, так і на розвиток і виховання дітей в ній, зокрема формування сімейних цінностей. У нашому розумінні, це такі умови:

1) формування нової соціокультурної реальності – глобалізації, що утворилась під впливом невідомого розвитку нашої цивілізації. Під новою соціокультурною реальністю науковці, зокрема О. Єжова, мають на увазі процес реформування суспільства, який характеризується переходом від посттоталітарного до постіндустріального (інформаційного), що сприяє реалізації демократичних свобод у сфері ідеології та свободи совісті, активізації діяльності добровільних товариств, асоціацій різного спрямування, що потужно впливають на формування нового громадянського суспільства [15]. Дослідники О. Шевченко, М. Лисенко, П. Квіткін [53; 23] виокремлюють такі ознаки інформаційного суспільства: головна цінність — знання; стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ); доступність інформації кожній людині; гуманізація і демократизація життя людини та інші, що є, безсумнівно, позитивними утвореннями. Водночас спостерігається невизначеність громадян у соціальному виборі, відсутність соціально визнаних засобів поведінкових стратегій для самореалізації й досягнення життєвої мети [11]; 2) перехід до ринкових відносин, який, внаслідок структурних змін у формах власності на засоби виробництва, формування нових виробничих відносин породжує розподіл суспільства на появу нових класів, нових прошарків суспільства. Економічні проблеми сучасного суспільства зумовлюють падіння рівня життя, безробіття, що тягнуть за собою зубожіння, відчуття соціальної безперспективності багатьох сімей українців. У свою чергу, наявність соціальної диференціації в суспільстві супроводжується соціальною нерівністю в доступі до культури і до освіти, що зумовлює зростання випадків правопорушень у підлітковому та молодіжному середовищі; 3) формування нової політичної реальності – життя громадянського суспільства фактично в стані війни.

Вчені стверджують, що одним з найнебезпечніших наслідків війни є формування нового покоління, чий цінності визначаються умовами воєнного часу. Це стосується патріотичних цінностей, які також сьогодні повинна формувати сім'я, оскільки жодна сім'я не може стояти осторонь подій, які

розгортаються в країні. Проте не слід забувати про те, що, за свідченням соціологів, які досліджували проблеми дитинства в Україні за часів воєнної агресії, ця проблема загострюється тим, що відбулась перерва у семидесятирічний період, коли українці не знали проблем війни на власній території. Війну вважали реліквією минулого, тому концепції виховання орієнтувалися на мирний час та мирну соціалізацію дітей. Тому, виходячи з цього, війна не лише популяризує агресію, насильницькі методи вирішення питань. Вона дискредитує норми моралі мирного життя, норми права, компроміс та діалог як засіб досягнення цілей. А це значною мірою визначатиме норми поведінки громадян України, які пройшли становлення під час війни.

Сьогодні ми не можемо спрогнозувати наслідки війни, яка триває. Але уже сьогодні необхідно подбати про те, щоб мінімізувати економічні, соціальні, психологічні фактори, які безпосередньо впливають на виховання дітей, у тому числі становлення сімейних цінностей.

Що стосується такої соціокультурної умови, як формування інформаційного суспільства, то зауважимо, що, за свідченням багатьох науковців, процес глобалізації сприяє встановленню різних нових комунікацій, розширює комунікаційні можливості особистості. Серед позитивних ознак, що дає людству інформаційна цивілізація, можна виділити такі [53]: виникає більше можливостей для реалізації здібностей кожної людини; освіта і навчання впродовж усього життя стають головними факторами благополуччя людини; ліквідуються «закриті теми» завдяки розвиткові засобів масової інформації; зростає різноманітність у всіх сферах життя суспільства (наприклад, свобода самовираження).

Наукове співтовариство розглядає інтернет-комунікацію як потенційно ідеальну модель обміну інформацією та ідеями. В. Кушерець аргументує це тим, що інтернет, на відміну від традиційних форм спілкування, дозволяє долати часові та просторові обмеження, надаючи безпрецедентну свободу для обговорення будь-яких тем та критики будь-яких явищ. Ця відкритість та

доступність значно зменшують вплив зовнішнього тиску та примусу, створюючи більш рівноправне комунікативне середовище. Зміна парадигми комунікації тісно пов'язана з переходом від індустріального суспільства, де домінувала книжкова культура, до інформаційного суспільства, яке характеризується розвитком «екранної культури». М. Кисельов підкреслює цей перехід, вказуючи на зростання ролі аудіовізуальних технологій, комп'ютерних мереж та інших засобів зв'язку у формуванні сучасних комунікативних практик [20].

Разом із цим поєднання впливу систем базових цінностей різних ідеологічних систем на молоде покоління несе і певні загрози. Насамперед, воно сприяє порушенню наступності у взаєминах між поколіннями. Це пояснюється тим, що батьки формувалися в іншій соціокультурній реальності, ніж їхні діти.

Існує значний розрив між цінностями старшого та молодшого поколінь, зумовлений швидкими соціокультурними змінами. Життєвий досвід батьків, набутий у іншому соціокультурному контексті, не завжди допомагає їм розуміти світ своєї дитини. Молодше покоління легко опановує нові технології та швидко адаптується до нових соціальних відносин. Це призводить до істотних відмінностей в їхніх психологічних, морально-духовних особливостях та ціннісних орієнтаціях. Виростаючи в тісному контакті з цифровими технологіями, діти формують нові фундаментальні духовно-культурні структури, поняття та уявлення про світ. Подолання цього розриву вимагає розуміння та врахування особливостей кожного покоління для створення більш гармонійних міжпоколінних відносин [4].

Стосовно цього А. Рижанова зазначає, що індустріалізація та інформатизація призвели до руйнації традиційного сімейного виховання та негативно вплинули на взаємодію між поколіннями в сучасній родині [41].

Проблемою, що сприяє міжпоколінному відчуженню, є й те, що не всі дорослі морально готові навчатися у своїх дітей та онуків і пристосовуватися до соціокультурних умов інформаційного суспільства. А для першого

покоління внесок у розбудову країни людей похилого віку не є очевидним, що сприяє негативному ставленню до старших і в родині. Внаслідок того, що більшої значущості для молодого покоління набуває інформація, яку вони отримали через засоби масової комунікації, зникає взаєморозуміння між поколіннями і нівелюються цінності сім'ї.

Певною мірою ми згодні з тим, що засоби масової інформації в сучасних умовах нерідко сприяють руйнації гуманістичного світогляду, поширенню бездуховності, жорстокості, насилля, формуванню споживацької поведінкової стратегії. Сучасне суспільство спостерігає тривожну тенденцію до девальвації загальнолюдських та сімейних цінностей. Це проявляється у зростаючому інтересі дітей та молоді до сцен насильства, сексуальної експлуатації та жорстокості, що масово представлені у кінематографі, телевізійних програмах, театральних постановках, музиці, літературі та інших видах мистецтва. Такий піднесений інтерес свідчить про серйозну проблему дегуманізації суспільства та розмивання моральних орієнтирів, що негативно впливає на формування особистості та міжпоколінних стосунків [3].

У соціокультурних цінностях переважають споживацькі орієнтації. Стосовно цього С. Гончаренко яскраво ілюструє розбіжність між пропагованими сучасними соціокультурними цінностями та справжніми людськими потребами. Образ «ідеального» індивіда, що постійно споживає (жує та п'є), зациклений на сексуальній сфері та прагне тільки матеріального збагачення, є антитезою справжніх людських цінностей. У цьому образі відсутні патріотизм, бажання створити сім'ю, виховати дітей, допомогти ближнім, повага до старшого покоління, здатність отримувати задоволення від культури та спілкування. Це підкреслює переважання споживацьких орієнтацій у сучасній соціокультурній ситуації та негативний вплив цього на формування особистості [11].

Такий підхід призводить до глибокого розриву між молодим поколінням та багатющою культурною спадщиною народу. Він сприяє витісненню з культурного обігу значних досягнень у сферах мистецтва, науки та культури

взагалі. Народні традиції, звичаї, обряди та фольклор, що є невід'ємною частиною національної ідентичності, сприймаються значною частиною молоді як пережиток минулого, що не відповідає сучасним реаліям. Це веде до втрати унікального культурного досвіду, підриву національної самобутності та розмивання культурних орієнтирів.

Говорячи про розвиток інформаційного суспільства, учені наголошують на можливості породження ним ще й таких загроз для благополуччя людини, родини й усього соціуму, як: нові види залежності від різноманітних приладів і технологій (комп'ютер, мобільний телефон, Інтернет та ін.), особливо в молоді; зменшення безпосереднього спілкування між людьми; відчуження поколінь одне від одного; маргіналізація людей похилого віку; ослаблення локальних соціальних зв'язків (навіть на рівні сім'ї); поширення ідей, що суперечать загальнолюдським цінностям [24, 26, 41].

Отже, однією з багатьох особливостей сучасних умов формування сімейних духовно-моральних цінностей є те, що батькам необхідно освоювати традиції не тільки в педагогічному (стосовно до дітей) сенсі, але й в особистісному плані (стосовно до самих себе). Перед ними постає подвійне завдання: ставати носіями тієї духовно-моральної культури й способу життя, який вони прагнуть прищепити дітям; створювати й безупинно підтримувати в родині таку культурну, психологічну й духовну атмосферу, у якій формувалося б і закріплювалося споконвічне прагнення дитини до піднесеного, святого й доброго.

Перешкодами на шляху розв'язання цих завдань є сучасне секуляризоване соціокультурне оточення, відсутність чітких, систематизованих уявлень батьків – про традиції вітчизняної сімейної педагогічної культури й недостатність особистої духовної досвідченості, відсутність системи духовно-моральної освіти батьків, педагогічної й духовно-моральної допомоги родині у вихованні дітей, духовна стагнація сьогodнішніх дітей, батьків, педагогів.

На сьогodні родина розглядається як незамінний орган соціального

виховання, внаслідок чого її основне завдання полягає в соціально моральній орієнтації молодого покоління. Із цього випливають завдання сімейного виховання: навчити дитину розуміти соціальне життя, емоційно вбирати його в себе, орієнтуватися в ньому, щоб, в остаточному підсумку, стати здатною до творчого перетворення дійсності. Основними педагогічними цінностями виховання в дітей соціальних якостей виступають: уклад сімейного життя, сімейні взаємини, рідна мова, національна культура, гра як головний засіб емоційного входження дитини в соціальне життя [29].

Неперехідною цінністю родини є категорія «діти», але, водночас, у країні превалує тенденція однодітної родини, негативний вплив якої є очевидним. Згідно з А. Макаренком, зменшення числа дітей у сім'ї є важливим фактором, що негативно впливає на психологічний клімат та цілісність сімейного колективу. Він стверджував, що це "механічна причина" руйнування колективу, оскільки менша кількість дітей зменшує можливості для розвитку колективізму, взаємодопомоги та спільних цілей. Відсутність багатодітної сім'ї може призвести до того, що дитина не навчається навичок комунікації, співпраці та компромісу у групі, що є важливими аспектами соціалізації [28, с. 203]. Однією з важливих особливостей сімейних цінностей є те, що, вони створені загальнолюдською культурою. Поєднуючи в собі всі людські властивості і якості (психологічні, моральні, біологічні), вони служать базисом моральності. Цінності родини реалізуються у сфері шлюбно-сімейних відносин.

Н. Зелевська дає визначення цінностей сімейного виховання, під якими розуміє духовно-моральні орієнтири, що відображають виховний ідеал і визначальні цілі, зміст, умови, засоби й методи сімейного виховання. Погоджуючись з позицією вченої, ми виділяємо наступні ключові складові сімейних цінностей, необхідних для гармонійного розвитку дитини: демократичні стосунки в сім'ї, засновані на засадах любові та поваги; свобода та право на самостійність дитини; виховання самодисципліни; забезпечення комфортних і гігієнічних умов; позитивний приклад батьків як особистостей;

підвищений рівень їхньої освіти та педагогічної підготовки; узгодженість виховних впливів; спільна праця та дозвілля; контакт з природою; розвиток ігрової діяльності; збереження сімейних традицій; знайомство з національною культурою, усною народною творчістю та мистецтвом. Лише за умови комплексного врахування всіх цих аспектів можна створити справді гармонійне та сприятливе сімейне середовище для розвитку дитини [45, с. 21].

Наше дослідження ґрунтується на концепціях Г. Ващенка, І. Зязюна та Н. Побірченко щодо цінностей родини, розглядаючи їхню багатогранність у різних сферах сімейного життя. Автори виділяють кілька ключових аспектів:

- дошлюбний період та вибір партнера, де важливими є любов, фізична привабливість, соціальний статус та соціокультурні фактори;
- ціннісні орієнтації самої родини, пов'язані з продовженням роду, збереженням традицій та розвитком родинних зв'язків;
- роль родини в соціалізації особистості - дотримання національних та релігійних традицій, формування моральних якостей;
- батьківство, яке характеризується турботою, взаєморозумінням та відповідальністю;
- діти як сімейна цінність - спадкоємці, опора в старості;
- різноманітні сімейні функції (господарсько-побутова, виховна, емоційна тощо);
- різні типи сімейних взаємин;
- роль родини в соціалізації - доступ до культури, освіти та матеріального благополуччя [40].

Родина виконує важливу функцію збереження та передачі цінностей між поколіннями. Серед ключових сімейних цінностей можна виділити: любов, дітей як найбільшу цінність, здоров'я кожного члена родини та спільне проведення часу. Ці цінності є фундаментом духовного зв'язку між членами родини і створюють атмосферу довіри та взаєморозуміння. Завдяки спільності цінностей, в сім'ї здійснюється передача соціального досвіду, моральних

принципів та культурних традицій. Найважливіша функція родини в духовній сфері - виховання дітей, формування їх особистості та підготовка до самостійного життя у суспільстві. Саме в сім'ї формується моральний компас дитини, закладаються основи її світогляду та життєвих цінностей, які визначатимуть її майбутнє [54].

Сімейний інститут, протягом свого існування, послідовно втілював у життя ключові цінності, які визначають його сутність. Згідно з поглядами Л. Пономаренко та Н. Побірченко ці «родові цінності» включають: глибокі та багатогранні стосунки між чоловіком і жінкою, основою яких є любов; батьківство та материнство як процес, що перевищує біологічний аспект, включаючи духовне та соціальне виховання дітей; та, нарешті, спільну систему цінностей, що сприяє гармонійному співіснуванню та взаєморозумінню між членами сім'ї, завдяки виконанню ними певних соціальних ролей (чоловік, дружина, батьки, діти тощо), що сприяє утворенню атмосфери людяності [40, с. 31].

Академік І. Бех, розглядаючи сім'ю як фундаментальну одиницю суспільства, відповідальну за народження та виховання дітей, визначає ключові виховні цінності, необхідні для ефективного розвитку дитини. Згідно з його гуманістичним підходом, ці цінності є основою для формування гармонійної та морально розвиненої особистості. До них належать:

1) Позитивний психологічний клімат, заснований на радості та емоційному благополуччі дитини. Створення позитивного психологічного клімату в сім'ї є критично важливим для духовного розвитку дитини. Емоційний стан дитини, переважаючий позитивний чи негативний, безпосередньо впливає на її особистісне зростання. Особливо важливою є роль радості, яка є основою позитивного емоційного фону і сприяє гармонійному розвитку дитини.

2) Розвиток моральної любові, тобто здатності до альтруїзму та емпатії. Моральна любов – це почуття глибокої духовної єдності з іншою людиною, де прагнення до її блага, щастя та розвитку стає вищим мотивом, позбавленим

будь-якого егоїзму. Сім'я є ідеальним середовищем для культивування цього почуття. Однак, формування справжньої моральної любові, яка б керувала всіма вчинками дитини, а не проявлялася лише епізодично, є надзвичайно складною та тривалою задачею виховання.

3) Повага до людської особистості, що вимагає від батьків взірцевої поведінки. Формування поваги до людської особистості та морального обов'язку у дитини залежить від того, чи є батьки для неї взірцем цих якостей. Якщо дитина спостерігає повагу, рівність та почуття свободи в сімейних стосунках, це сприяє її моральному розвитку. Навпаки, зневажливе ставлення, свавілля та принизливе підкорення в сім'ї призводять до негативних наслідків. І. Бех стверджував, що лише сім'я, яка керується принципом альтруїзму, може мати позитивний вплив на моральне становлення дитини.

4) Гуманістичні сімейні стосунки, які сприяють формуванню свідомої та вільної особистості з раннього віку. Формування свідомої та самостійної особистості дитини тісно пов'язане з гуманістичним підходом у сімейному вихованні. Сім'ю варто розглядати як первинне й найважливіше середовище для реалізації цього підходу. Початок гуманістичного виховання має бути якомога раніше, оскільки чим старшою стає дитина, тим складніше змінювати вже сформовані моделі поведінки та ціннісні орієнтації. Затримка може зробити цей процес надзвичайно складним або навіть нездійсненним.

5) Бережливе ставлення до навколишнього світу, як важливий аспект морального розвитку. Бережливе ставлення дитини до речей, природи та тварин є важливим показником її морального розвитку, рівним за значенням її гуманістичному ставленню до людей. Сімейне виховання повинно сприяти формуванню цієї риси, оскільки відсутність бережливості часто свідчить про відчуження дитини від навколишнього середовища та брак почуття відповідальності.

6) Формування відповідальності через власний досвід вчинків. Відповідальне ставлення до своїх вчинків є однією з найважливіших цілей сімейного виховання. Особистість дитини немовби «будується» на основі

досвіду її дій та наслідків, отриманих у сімейному середовищі. Саме сім'я є провідним соціальним чинником у цьому процесі, тому виховання відповідальних вчинків є ключовим для розвитку самостійної та зрілої особистості.

7) Акцентування творчої активності та самостійності дитини, замість нав'язування готових рішень. Однією з найважливіших цілей сімейного виховання є розвиток творчої активності дитини. Проте, сучасна практика виховання часто не враховує цього аспекту. Замість того, щоб дозволити дитині самостійно визначати цілі та шукати шляхи їх досягнення, батьки часто нав'язують їй свої рішення. Вище зазначене призводить до залежності та пригнічення творчого потенціалу особистості. На противагу цьому, важливо стимулювати самостійність, ініціативу та розвиток творчого мислення у дитини.

Бех підкреслює, що ефективне сімейне виховання повинно враховувати всі ці аспекти для досягнення оптимальних результатів.

Дуже важливо надати дитині можливість навчатися самостійності, дозволяючи їй вибирати собі цілі та способи їх досягнення. Це допоможе їй розвинути вміння самостійно планувати свою діяльність та нести відповідальність за результати. Важливо, щоб дитина вчилася не лише виконувати завдання, але й самостійно їх формулювати та вибирати найкращі шляхи рішення.

I. Бех розробив цілісну систему гуманістичного підходу до сімейного виховання, яка базується на дев'яти взаємопов'язаних принципах. Ці принципи, що можуть бути визначені як «закони» ефективного виховання, включають в себе:

1. необхідність розуміння та прийняття дитини;
2. справедливість у сімейних стосунках;
3. глибоке особистісне спілкування;
4. осудження вчинків, а не особистості;
5. позитивний вплив батьківського прикладу;

6. створення єдиного виховного простору;
7. пріоритет морально-духовного розвитку;
8. розвиток альтруїзму;
9. вирішення конфліктів через конструктивний діалог.

За допомогою цих принципів І. Бех прагнув сформувати цілісну систему виховання, яка сприяє розвитку гармонійної та морально зрілої особистості [1, с. 265-281].

Отже, сімейні цінності є духовно-моральними основами традиційного розуміння сім'ї та визначають особливу відповідальну шлюбну та сімейну поведінку. Вони сприяють та забезпечують не лише демографічне відтворення та виховання дітей, але й формування громадян правового демократичного суспільства. Таким чином, сімейні цінності відіграють ключову роль у зв'язку між сім'єю та суспільством, забезпечуючи передачу моральних та духовних традицій з покоління до наступного покоління.

1.4. Способи впливу на формування позитивних моральних якостей молодших школярів

Свідомість і самосвідомість дитини формуються через її взаємодію з оточенням, включаючи як прямі стосунки з нею, так і взаємодії між дорослими, що впливають на дитину опосередковано. Виховання є цілеспрямованою діяльністю дорослих, спрямованою на створення сприятливих умов для розвитку дитини, передавання їй необхідних знань, умінь і навичок, формування світогляду та соціально прийнятних норм поведінки. Це ключовий механізм впливу суспільства на психічний розвиток молодого покоління.

Проблеми морального виховання є важливими як для кожної особистості, так і для всього суспільства. Для успішного впливу на процес формування моральних цінностей необхідно використовувати різноманітні

методи та підходи. Використання широкого спектру засобів і шляхів є запорукою успіху в цьому складному й водночас надзвичайно значному завданні.

Вплив виховання на психічний розвиток дитини здійснюється різними шляхами. Для повнішого розуміння цього процесу необхідно врахувати його ключові аспекти. Виховання створює умови для життя та діяльності дітей, стимулює їхню активність у певних напрямках, організуючи її як безпосередньо, так і посередньо. Це стосується не лише ігор та розваг, але й навчання, трудової діяльності та участі в житті дорослого суспільства.

Виховання не лише впливає на формування психічного життя дитини, але й наповнює його унікальним змістом, який неможливо отримати іншими шляхами. Дитина пізнає світ не самостійно, а за допомогою дорослих, які передають їй не лише факти про навколишній світ, але й результати історичного досвіду людства [32]. Виховання виступає як свідомо організований процес, у якому старше покоління, визначаючи конкретні цілі, задає вектор розвитку для майбутнього покоління, одночасно забезпечуючи собі зміну.

У процесі виховання психічне життя дитини збагачується новими уявленнями, поняттями, потребами та знаннями, що активізує її діяльність та веде до розвитку нових форм самореалізації. Виховні цілі та завдання, усвідомлені дитиною, перетворюються на її власні прагнення, стимулюючи її активну участь у процесі власного розвитку. Таким чином, виховання є двигуном розвитку дитини, впливаючи на її психіку та діяльність.

Розвиток дитини зумовлений взаємодією її внутрішніх можливостей і зовнішніх умов, сформованих у процесі виховання. Саме виховне середовище відіграє ключову роль у наповненні свідомості дитини новим змістом, однак цей процес стає можливим лише завдяки її власній активності та набутому життєвому досвіду. Виховання виступає не пасивним спостерігачем, а активним учасником розвитку, створюючи умови, які сприяють виявленню та розвитку індивідуальної унікальності дитини [37].

Можливості суспільства щодо виховання нового покоління безпосередньо залежать від його рівня розвитку та існуючих в ньому соціальних відносин. Чим розвинутіше суспільство, тим більше воно може передати свого досвіду та створити сприятливіших умов для розвитку молодого покоління (Любар, 2005: 494). Це підкреслює важливість соціального прогресу для ефективного виховання [17].

Моральне виховання є надзвичайно важливим завданням як для окремої особистості, так і для суспільства загалом. Зважаючи на його актуальність, необхідно впроваджувати різноманітні методи й підходи, які сприятимуть гармонійному моральному розвитку. Оскільки виховання здійснюється у всіх сферах життя («на кожному квадратному метрі педагогічного простору»), важливо розробити комплексні стратегії, спрямовані на досягнення позитивних результатів. У подальшому розглянемо деякі шляхи розв'язання завдань морального виховання:

- 1) сім'я, яка має сприяти розвитку моральних якостей дитини завдяки достатній психолого-педагогічній підготовці батьків;
- 2) дошкільні заклади;
- 3) загальноосвітні навчальні заклади (школи, ліцеї тощо);
- 4) професійно-технічні та вищі навчальні заклади;
- 5) засоби масової інформації;
- 6) мистецькі організації;
- 7) соціально-трудова середовище на робочих місцях [57]. Усі ці сфери взаємопов'язані і мають спільну мету – формування моральної зрілості особистості.

Процес морального виховання має бути систематичним і поєднувати теоретичну підготовку з практичним досвідом. Важливо, щоб діти не лише отримували моральні знання, але й мали можливість застосовувати їх на практиці, переживаючи емоційно отриманий досвід. Життєві ситуації повинні сприяти усвідомленню та закріпленню цих знань, формуючи стійкі моральні уявлення та переконання.

Моральна вихованість – це не лише знання норм і правил, але й їхнє свідоме виконання на практиці. Для цього потрібні тривалі та систематичні вправи в різноманітних видах діяльності, які сприяють усвідомленню моральних принципів та їхньому застосуванню в житті. Суспільно-політична, трудова, художня та спортивна діяльність створюють умови для формування стійких моральних якостей.

Для стимулювання позитивної поведінки та розвитку дисциплінованості у дітей ефективно застосовувати такі методи, як ігрова діяльність, змагання та формування громадської думки. Ці підходи сприяють подоланню окремих недоліків, формуючи у дітей усвідомлене ставлення до своїх обов'язків і виховуючи відповідальність у їхніх діях.

За концепцією О. Вержиковської, успішне моральне виховання базується на трьох взаємопов'язаних методах: передачі етичних знань, моделюванні виховних ситуацій та заохоченні етичної поведінки. Центральним інструментом цього процесу є етична бесіда, ефективність якої визначається якісним плануванням і проведенням. До ключових аспектів належать: створення емоційно залученої атмосфери, послідовне обговорення моральних понять і ситуацій, детальний аналіз власних і чужих вчинків учнів, а також збагачення їхнього досвіду моральної поведінки. Особливу увагу слід приділяти змістовній наповненості, методичним підходам і організації занять, які забезпечують досягнення виховних цілей [7, с. 18].

Отже, ще одним важливим аспектом процесу формування моральних якостей є не лише отримання знань, але й активна участь учнів у їх засвоєнні. Особливе значення має те, як учні застосовують набуті моральні знання в практичних ситуаціях, тим самим збагачуючи свій досвід моральної поведінки. Саме практичне використання знань стає ключовим елементом у розвитку моральних якостей.

Висновки до розділу I

У першому розділі було розглянуто теоретичні аспекти формування сімейних цінностей у молодших школярів, акцентуючи увагу на історичних та педагогічних підходах, класифікації цінностей, а також сучасних методах впливу. Основні висновки можна викласти наступним чином:

Історико-педагогічні проблеми формування морально-етичних цінностей молодших школярів. Аналіз показав, що розвиток морально-етичних цінностей у дітей має глибоке історичне коріння. Протягом різних періодів формування моральних якостей у школярів відбувалося під впливом культурних, соціальних та освітніх умов. Сучасні підходи акцентують увагу на необхідності формування в дітей таких відповідних якостей, як відповідальність, повага, чесність, що є важливими для їх соціалізації та інтеграції в суспільство.

Класифікація цінностей дозволяє структурувати основні типи цінностей, які формуються у молодших школярів. Виявлено, що цінності поділяються на абсолютні, національні, громадянські, сімейно-родинні, особистісні. Зокрема, сімейні цінності займають ключове місце у виховному процесі, оскільки вони впливають на розвиток почуття відповідальності, поваги до старших, любові та турботи про близьких. Важливим є те, що формування цінностей у дітей відбувається не ізольовано, а в комплексі з іншими моральними та етичними поняттями.

Формування сімейних духовно-моральних цінностей в умовах сьогодення розкриває особливості виховання в сучасних умовах, враховуючи зміни в соціокультурному середовищі. Підкреслено, що сучасне суспільство зіткнулося з викликами, які впливають на формування сімейних цінностей, включаючи глобалізацію, зміни в структурі сім'ї, зменшення уваги до

духовного виховання. Однак наголошується на тому, що збереження традиційних сімейних цінностей та їх адаптація до сучасних умов є необхідними для гармонійного виховання дітей.

Таким чином, розділ підсумовує, що формування сімейних цінностей у молодших школярів є важливим компонентом їх виховання, що потребує системного підходу, врахування сучасних викликів та застосування ефективних педагогічних засобів.

РОЗДІЛ II

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ НА МОРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Особливості змісту сімейних цінностей для формування моральних якостей молодших школярів

Формування моральних якостей у дітей молодшого шкільного віку значною мірою залежить від впливу сім'ї, яка виступає основним джерелом соціалізації та засвоєння моральних норм. Сімейні цінності – це система переконань, які формують погляди на світ, поведінку і взаємодію дитини з оточуючими. Вони відіграють ключову роль у вихованні особистості, яка спроможна розуміти, оцінювати і дотримуватися моральних норм.

Основні сімейні цінності, що впливають на формування моральних якостей:

1. Любов та емоційна підтримка. Любляча атмосфера в родині сприяє формуванню у дитини позитивного світогляду та довіри до оточуючих. Емоційна підтримка допомагає дітям розвивати емпатію, співчуття, розуміння чужих емоцій та здатність до моральних оцінок. Коли дитина відчуває себе коханою та потрібною, вона схильна більше довіряти іншим і цінувати стосунки.

2. Взаємоповага та рівноправність. Батьки, які демонструють повагу до думок і почуттів дитини, сприяють формуванню почуття самоповаги та поваги до інших людей. У таких сім'ях діти засвоюють, що всі люди мають права, і що важливо дотримуватися принципів справедливості. Це безпосередньо впливає на формування таких моральних якостей, як чесність, справедливість і відповідальність.

3. Відповідальність та самостійність.

Коли сім'я культивує відповідальність, дитина вчиться оцінювати свої дії та брати на себе відповідальність за наслідки. Відповідальність у сім'ї включає виконання обов'язків, дотримання домовленостей, підтримку інших членів родини. Така сімейна цінність формує у дитини самодисципліну, почуття обов'язку та моральну стійкість.

4. Чесність та довіра.

Відкриті й чесні взаємини в родині допомагають дитині засвоїти важливість правдивості у взаємодії з іншими. Коли батьки демонструють чесність у своїх діях і не приховують правди від дітей, це формує в дитині розуміння моральної цінності правди і відповідальності за свої слова.

5. Турбота про інших та альтруїзм.

Сім'ї, де культивується турбота про інших членів родини, допомагають дітям розвивати почуття співчуття та альтруїзм. Важливо, щоб батьки демонстрували на власному прикладі, як важливо допомагати іншим, підтримувати близьких, проявляти увагу та турботу.

6. Справедливість та принциповість.

Сімейні правила та норми, засновані на справедливості, допомагають дітям зрозуміти необхідність дотримання моральних принципів. Діти, які ростуть у середовищі, де всі члени родини дотримуються однакових правил і законів, вчаться відрізнити правильні вчинки від неправильних, оцінюючи їх з моральної точки зору.

Засвоєння моральних цінностей дітьми у молодшому шкільному віці залежить від того, наскільки ці цінності інтегровані у щоденне життя родини. Наприклад, якщо у сім'ї важливе значення надається чесності, дитина бачить, що брехня або маніпуляції не є прийнятними вчинками. Якщо важливі справедливість і рівноправність, дитина розуміє, що всі члени родини мають однакові права і обов'язки [14].

Методи дослідження сімейних цінностей у контексті морального виховання:

1. Опитування батьків та дітей.

Один із ключових методів – це опитування, яке дозволяє з'ясувати, які саме цінності є пріоритетними в родині і як вони реалізуються на практиці. Опитування допомагають визначити, наскільки батьки акцентують увагу на моральному вихованні дітей.

2. Спостереження за поведінкою дітей у сім'ї.

Спостереження за поведінкою дітей у різних сімейних ситуаціях допомагає зрозуміти, як сімейні цінності впливають на розвиток моральних якостей. Наприклад, як дитина ставиться до допомоги іншим, чи визнає вона свої помилки, чи бере відповідальність за свої дії.

3. Інтерв'ю з дітьми та батьками.

Інтерв'ю є важливим методом дослідження, що дозволяє глибше зрозуміти сімейні переконання і цінності. Батьків і дітей можна запитувати про конкретні ситуації, що виникали в родині, і як вони вирішувались з точки зору моральних принципів.

4. Аналіз сімейних традицій і правил.

Сімейні традиції та правила – це відображення цінностей, які культивуються в родині. Аналіз цих традицій дає можливість зрозуміти, як сім'я передає дитині моральні норми через ритуали, свята, звички тощо.

Для дослідження змісту сімейних цінностей для формування моральних якостей молодших школярів був проведений констатувальний етап дослідження на базі Іванівського ліцею Чернігівського району Чернігівської області в якому взяли участь 16 учнів 4-го класу. Метою констатувального експерименту було визначення стану сформованості моральних якостей молодших школярів і їхній вплив на сімейні цінності.

Для вивчення змісту сімейних цінностей у контексті морального розвитку дітей, а також з метою застосування етичної бесіди, аналізу науково-методичної літератури та результатів анкетування учнів, було розроблено три групи критеріїв для об'єктивної оцінки рівня морального розвитку молодших школярів:

1. Когнітивний критерій:

- Обізнаність дітей із морально-етичними категоріями (наприклад, дружба, доброта, повага, співчуття).
- Знання моральних якостей (ввічливість, гостинність, скромність, правдивість, чесність) та норм поведінки (турбота про молодших, повага до інших, взаємодопомога).
- Знання творів морально-етичної тематики та розуміння їхнього змісту з точки зору моральних цінностей.

2. Емоційний (почуттєвий) критерій:

- Уміння співчувати героям художніх творів.
- Здатність виявляти турботу про інших і повагу до старших.

3. Оціночний критерій:

- Уміння оцінювати власні морально-етичні вчинки та поведінку.
- Здатність аналізувати й оцінювати вчинки героїв творів і поведінку однолітків з точки зору моральних норм.

Ця система критеріїв дозволяє всебічно оцінити рівень морального розвитку дітей та визначити їхню здатність не лише знати, але й застосовувати моральні цінності у життєвих ситуаціях.

Під час експерименту було виявлено, що сімейні цінності мають безпосередній вплив на формування моральних якостей у молодших школярів. Через спілкування з учнями та аналіз отриманих даних були виявлені ключові критерії, за якими оцінювалася моральна зрілість учнів:

- Відповідальність: здатність виконувати обов'язки без зовнішнього тиску.
- Чесність: відкритість та правдивість у спілкуванні.
- Співчуття та емпатія: готовність допомагати іншим та розуміти їхні емоції.
- Повага до інших: толерантність та ввічливе ставлення до однолітків та дорослих.

У результаті здійснення констатувального експерименту визначено три рівні ролі сімейних цінностей та їхній вплив на формування моральних якостей молодших школярів: низький, середній і високий.

Початковий рівень: сімейні цінності майже не відображаються у поведінці дітей. Це може свідчити про недостатню увагу до виховання моральних норм у родині або їх слабку комунікацію між батьками і дитиною. Діти з цього рівня можуть демонструвати невизначеність у моральних орієнтирах.

Середній рівень: сімейні цінності помітно впливають на дитину, але не є домінуючими. Діти мають основне уявлення про моральні норми, проте їхня поведінка може коливатися залежно від обставин чи зовнішніх впливів (однолітки, медіа).

Високий рівень: сімейні цінності мають значний і постійний вплив на моральний розвиток дитини. Такі діти демонструють чіткі моральні орієнтири, які є основою їхніх вчинків та взаємин з іншими. Вони активно використовують родинні моральні принципи у своєму повсякденному житті.

Дітям був запропонований тест «Сімейні цінності» (див. Додаток А), метою якого було дослідження ставлення дітей до різних аспектів сімейного життя та цінностей, що впливають на їхній моральний розвиток. Тест допоміг виявити, які цінності переважають у сім'ях учнів та як ці цінності впливають на формування моральних якостей, таких як відповідальність, чесність, емпатія та повага до інших.

Результати тесту показали, що у більшості дітей сформовані позитивні уявлення про сімейні цінності, такі як любов, підтримка, турбота та повага. Це свідчить про те, що сім'я відіграє важливу роль у розвитку моральних якостей у дітей, таких як відповідальність, чесність, емпатія та повага до інших представлених на рисунку 1.1.

Відверті стосунки з батьками та наявність сімейних традицій сприяють формуванню у дітей глибоких моральних переконань і позитивної соціалізації.

Діти добре розуміють важливість родини у їхньому житті, що відображається в їхніх відповідях, де вони цінують родину як найбільше джерело підтримки та тепла.

Серед методів експериментального дослідження відзначимо застосування саме таких: бесіди, анкетування, опитування, педагогічного спостереження.

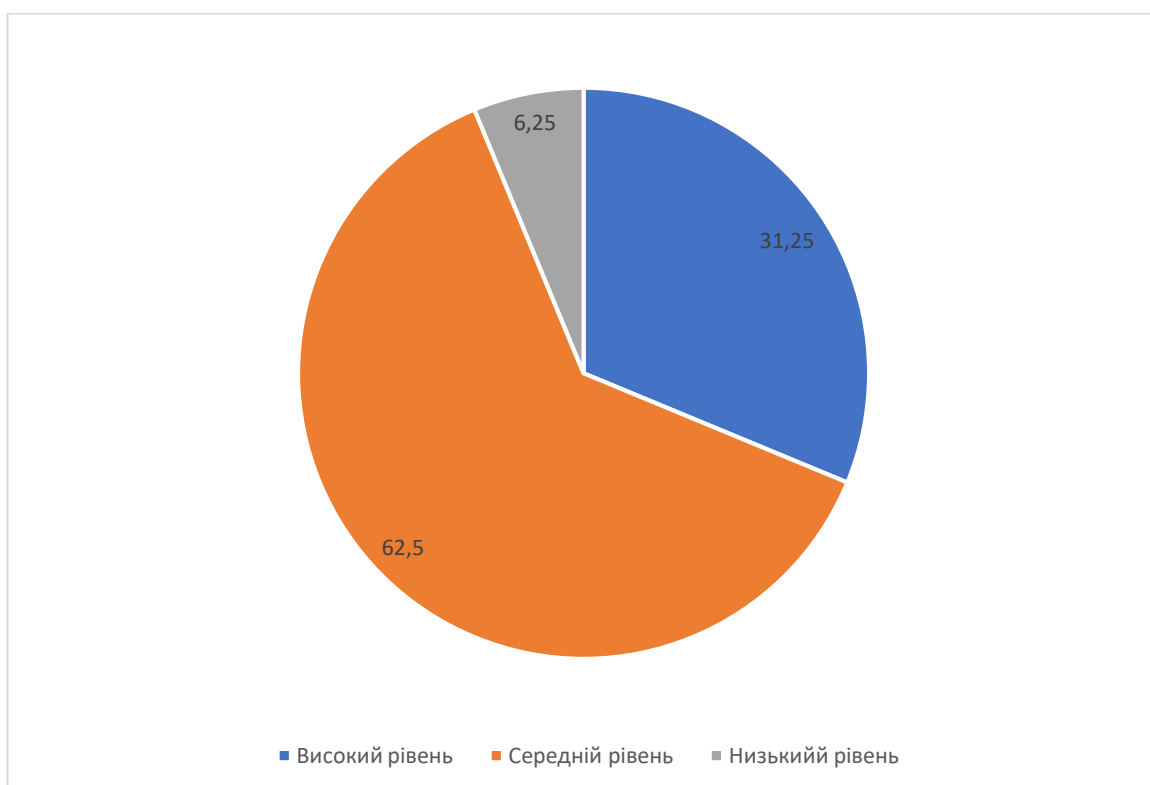

Рис. 1.1. Рівні ролі сімейних цінностей та їхній вплив на формування моральних якостей молодших школярів.

За допомогою спостережень, опитування, анкетування молодших школярів, яким була запропонована анкета «Моя сім`я» (див. Додаток Б) нами визначено: наявність розуміння основних сімейних цінностей, таких як любов, взаємоповага, турбота та підтримка; діти проявляють інтерес до взаємодії з

батьками і іншими членами родини; молодші школяри зазначають, що їм подобається спільно проводити час і обговорювати важливі питання.

Результати опитування молодших школярів на перше питання «Уяви, що у тебе є два квитки на мультфільм. Кого із сім'ї ти покличеш із собою?» показали наступне:

Найчастіше обраний член сім'ї: більшість дітей 75% назвали маму як першого кандидата, кого вони запросили б із собою. Це підкреслює особливу емоційну близькість дітей із мамами, а також їхню важливу роль у житті дитини.

Тато: на другому місці за кількістю відповідей був тато. Приблизно 12,5% дітей відзначили, що обрали б його, наголошуючи на його участі в родинних активностях і близькості з дитиною.

Брати і сестри: значна частина учнів 6,25% зазначили, що взяли б на мультфільм брата чи сестру. Це може свідчити про тісні стосунки між братами та сестрами, а також про їхні спільні інтереси.

Інші родичі: у поодиноких випадках діти 6,25% обирали інших членів родини, таких як бабуся або дідусь, що може свідчити про їхню активну роль у вихованні дитини або особливу прихильність до них.

Узагальнені результати дослідження допомогло виявити, з ким у родині діти почуваються найбільш близькими та комфортними, а також підтвердити важливу роль батьків та інших членів сім'ї у їхньому повсякденному житті подано на рисунку 2.1.

Рис.2.1. Результати опитування молодших школярів на питання «Уяви, що у тебе є два квитки на мультфільм. Кого із сім'ї ти покличеш із собою?».

Результати опитування молодших школярів на питання «Уяви, що ти складаєш пазли, і в тебе не виходить. Кого ти покличеш із родини на допомогу?» показали наступне:

Мама: найбільша кількість дітей 43,75% відповіли, що покликали б маму. Це свідчить про сильний емоційний зв'язок з мамою, а також про її роль як підтримки та джерела допомоги в складних ситуаціях.

Брати і сестри: на другому місці близько 25% дітей зазначили, що звернулися б до брата чи сестри. Це може свідчити про те, що в деяких сім'ях діти звикли допомагати один одному і мають довірливі стосунки

Тато: якого обрали 18,75% дітей. Це підкреслює те, що тато часто сприймається як людина, здатна допомогти у вирішенні проблем, особливо в ситуаціях, що потребують логічного мислення або технічних навичок.

Бабуся чи дідусь: невелика частина учнів 12,5% обрали бабусю або дідуся. Це може відображати їхній досвід у тому, що старші члени родини часто мають більше терпіння або часу для допомоги.

Узагальнені результати дослідження показують, кого діти сприймають як найближчих і найнадійніших членів сім'ї, до кого звертаються за підтримкою у ситуаціях, які вимагають допомоги та уваги подано на рисунку 2.2.

Рис. 2.2. Результати опитування молодших школярів на питання «Уяви, що ти складаєш пазл, і у тебе не виходить. Кого із сім'ї ти покличеш на допомогу?».

Результати опитування молодших школярів на питання «Уяви, що ти виграв/виграла білет на подорож до Космосу. З ким із сім'ї ти хотів/хотіла б туди поїхати?» показали наступне:

Мама: найбільша кількість дітей 50% обрали маму як супутника в подорож до космосу. Це підтверджує глибокий емоційний зв'язок між дітьми

та їхніми мамами, а також їхню потребу в підтримці, комфорті та захисті навіть у таких фантастичних обставинах.

Тато: 25% дітей зазначили, що взяли б у космічну подорож тата. Відповіді свідчать про те, що тато асоціюється з надійністю та здатністю вирішувати складні ситуації, особливо в незвичних умовах, таких як подорож у космос.

Брати і сестри: деякі учні 12,5% відповіли, що хотіли б взяти з собою брата чи сестру. Це може вказувати на близькість між братами і сестрами та бажання розділити з ними цей захоплюючий досвід.

Інші родичі: 12,5% дітей висловила бажання подорожувати до космосу з бабусею чи дідусем, що може свідчити про їхню особливу роль у житті дитини або про теплі стосунки з ними.

Узагальнені результати дослідження допомогло виявити, з ким діти відчувають себе найбільш комфортно та захищено навіть у найфантастичніших ситуаціях, як-от уявна подорож до космосу подано на рисунку 2.3.

Результати опитування молодших школярів на питання «Скільки членів сім'ї у твоїй родині?» показали наступне:

Чотири члени сім'ї: більшість дітей 56% відповіли, що в їхній родині чотири члени. Зазвичай це класична родина, яка складається з батька, матері та двох дітей (або одного брата/сестри).

Три члени сім'ї: 18,75% дітей вказали, що у них три члени сім'ї. Це може бути двоє батьків та одна дитина, або один із батьків та двоє дітей.

П'ять і більше членів сім'ї: 25% дітей зазначили, що їхні сім'ї складаються з п'яти або більше осіб. У таких родинях можуть бути кілька дітей, або ж сім'я живе разом з бабусею, дідусем або іншими родичами.

Рис. 2.3. Результати опитування молодших школярів на питання «Уяви, що ти виграв/виграла білет на подорож до Космосу. З ким із сім'ї ти хотів/хотіла б туди поїхати?».

Узагальнені результати дослідження відображають різноманіття сучасних сімейних структур та дозволяють краще зрозуміти склад родин, у яких виховуються молодші школярі подано на рисунку 2.4.

Результати опитування молодших школярів на питання «Як ти проводиш вільний час із батьками?» показали такі основні відповіді:

Прогулянки та активний відпочинок: найбільша кількість дітей 31,25% зазначили, що часто проводять час з батьками під час прогулянок на свіжому повітрі, відвідуючи парки, сквери, або займаючись активними видами дозвілля, такими як їзда на велосипедах, піші походи або спортивні ігри.

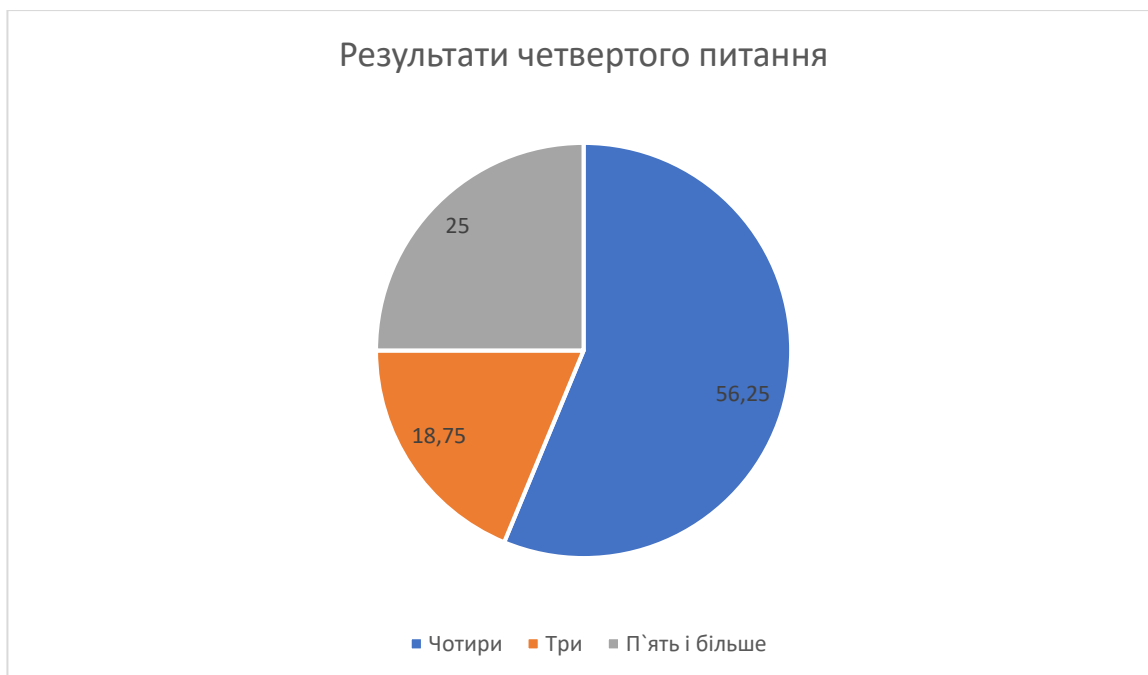

Рис. 2.4. Результати опитування молодших школярів на питання «Скільки членів сім'ї у твоїй родині?»

Перегляд фільмів та мультфільмів: значна частина учнів 25% відповіли, що вони проводять вільний час разом з батьками за переглядом фільмів або мультфільмів вдома. Це популярний спосіб спільного відпочинку, який дозволяє розслабитися та провести час разом у домашній обстановці.

Настільні ігри та спільні хобі: 25% дітей згадали, що часто грають з батьками в настільні ігри або займаються спільними хобі (малювання, рукоділля, складання пазлів). Це свідчить про наявність творчих або інтелектуальних видів взаємодії у родині.

Домашні справи та кулінарія: деякі учні 12,5% вказали, що проводять час з батьками, допомагаючи по господарству або займаючись кулінарією. Це може бути приготування їжі разом або допомога у виконанні інших хатніх справ.

Поїздки та екскурсії: 6,25% дітей зазначили, що проводять час із батьками під час поїздок на природу або екскурсій до цікавих місць. Такі заходи надають можливість для спілкування та розширення кругозору.

Узагальнені результати дослідження показують, що діти найбільше цінують активний відпочинок і спільне проведення часу з батьками, який сприяє зміцненню родинних зв'язків та розвитку позитивних емоційних стосунків подано на рисунку 2.5.

Рис. 2.5. Результати опитування молодших школярів на питання «Як ти проводиш вільний час із батьками?».

Результати опитування молодших школярів на питання «Хто з твоєї сім'ї найщасливіший?» показали наступне:

Мама: найбільша кількість дітей 31,25% відповіли, що найщасливішою у їхній родині є мама. Діти часто описували маму як людину, яка завжди усміхається, створює теплу атмосферу вдома і дбає про всіх членів сім'ї, що робить її символом щастя в родині.

Тато: 18,75% відповідей опинився тато. Діти відзначали його гарний настрій, енергійність та позитив, особливо під час спільних активностей чи гри. Відчуття захищеності, яке вони пов'язують з татом, також є ознакою щастя в їхніх очах.

Я сам/сама: 6,25% дітей зазначили, що вважають себе найщасливішими в сім'ї. Вони пояснювали це тим, що отримують багато любові та уваги від батьків, мають можливість грати, навчатися і відчують себе радісно у своєму сімейному колі.

Брати і сестри: 25% учнів вказали, що найщасливішими є їхні брати чи сестри. Діти часто згадували, що брати або сестри часто сміються, граються і не переймаються проблемами, що робить їх в очах молодших школярів уособленням безтурботного щастя.

Інші члени родини: 18,75% вказали на бабусю чи дідуся як найщасливіших членів родини, описуючи їх як спокійних, задоволених життям людей, які проводять багато часу з родиною.

Узагальнені результати дослідження показують, як діти сприймають щастя у своїй родині та кого вони вважають найщасливішим, відображаючи сімейні стосунки та емоційний зв'язок між членами родини подано на рисунку 2.6.

Результати опитування молодших школярів на питання «Хто з твоєї сім'ї нещасний?» показали наступне:

Ніхто: найбільша кількість дітей 56,25% відповіли, що ніхто у їхній сім'ї не є нещасним. Це свідчить про те, що багато учнів сприймають свою родину як щасливу, гармонійну і благополучну, де кожен член сім'ї відчувається добре.

Рис. 2.6. Результати опитування молодших школярів на питання «Хто з твоєї сім'ї найщасливіший?».

Я сам/сама: 31,25% дітей зазначили, що вони самі відчують себе нещасними. Такі відповіді можуть свідчити про те, що частина дітей переживає емоційні труднощі або відчуває певні проблеми в родинних стосунках, які впливають на їхнє загальне самопочуття.

Брати/сестри: 6,25% дітей вказали на своїх братів чи сестер, як тих, хто іноді відчувається нещасним. Причинами називали сварки, непорозуміння або відсутність достатньої уваги з боку батьків.

Інші члени родини: 6,25% дітей вказав на бабуся чи дідуся як тих, хто може відчувати себе нещасним. Діти згадували про їхній вік або проблеми зі здоров'ям, через які вони можуть переживати труднощі.

Узагальнені результати дослідження показують, що більшість дітей сприймають свою сім'ю як щасливу, але водночас вони уважні до свого емоційного стану та емоційних станів своїх близьких, помічаючи стрес або

втому, які можуть впливати на їхнє самопочуття. Тому важлива емоційна підтримка та увага до дітей з боку батьків і родини, щоб забезпечити їм відчуття щастя та благополуччя в сімейному середовищі подано на рисунку 2.7.

Рис. 2.7. Результати опитування молодших школярів на питання «Хто з твоєї сім'ї нещасний?».

Результати опитування молодших школярів на питання «Де і коли твоя сім'я збирається разом?» показали наступне:

За обіднім або вечірнім столом: 31,25% відповіли, що їхня сім'я найчастіше збирається разом під час прийомів їжі. Особливо часто згадували спільну вечерю, коли всі члени родини повертаються додому після роботи або школи. Це підкреслює традиційну роль спільних прийомів їжі як важливого часу для спілкування та обговорення подій дня.

Вітальня або кімната відпочинку: 6,25% дітей зазначили, що їхня родина збирається у вітальні, де вони разом проводять час, дивлячись телевізор, розмовляючи або граючи в настільні ігри. Це свідчить про те, що спільний відпочинок також є важливим елементом сімейного життя.

Вихідні або святкові дні: 43,75% згадала, що їхня сім'я збирається разом у вихідні або під час святкових днів. У цей час сім'я може проводити більше часу разом, відпочиваючи, гуляючи або здійснюючи поїздки на природу чи до цікавих місць.

Особливі події та свята: 12,5% учнів зазначили, що їхня родина збирається разом під час святкових подій — дні народження, Новий рік, Великдень та інші важливі для сім'ї дати. Такі події часто об'єднують не лише найближчих членів сім'ї, але й ширше коло родичів.

Рідше разом: незначна кількість дітей 6,25% згадала, що їхня сім'я рідко збирається разом, оскільки батьки можуть бути зайняті роботою або іншими справами. Такі відповіді можуть свідчити про певні труднощі у спільному проведенні часу через різні обставини.

Узагальнені результати дослідження підкреслюють значущість особливих моментів (вихідні та свята), коли родина має можливість спілкуватися і проводити час разом.

Також для більшості сімей важливими моментами спілкування є спільні обіди, вечери та відпочинок у вихідні, що дозволяє зміцнювати родинні зв'язки та проводити час разом у теплій атмосфері подано на рисунку 2.8.

Отже, результати констатувального етапу дослідження узагальнюють, що моральні якості у дітей формуються під впливом сімейних цінностей, і це виховання визначає їхню поведінку як у школі, так і в суспільстві. Тому для подальшого морального розвитку учнів важливо звертати увагу на виховання в сім'ї, оскільки це закладає основи моральних переконань.

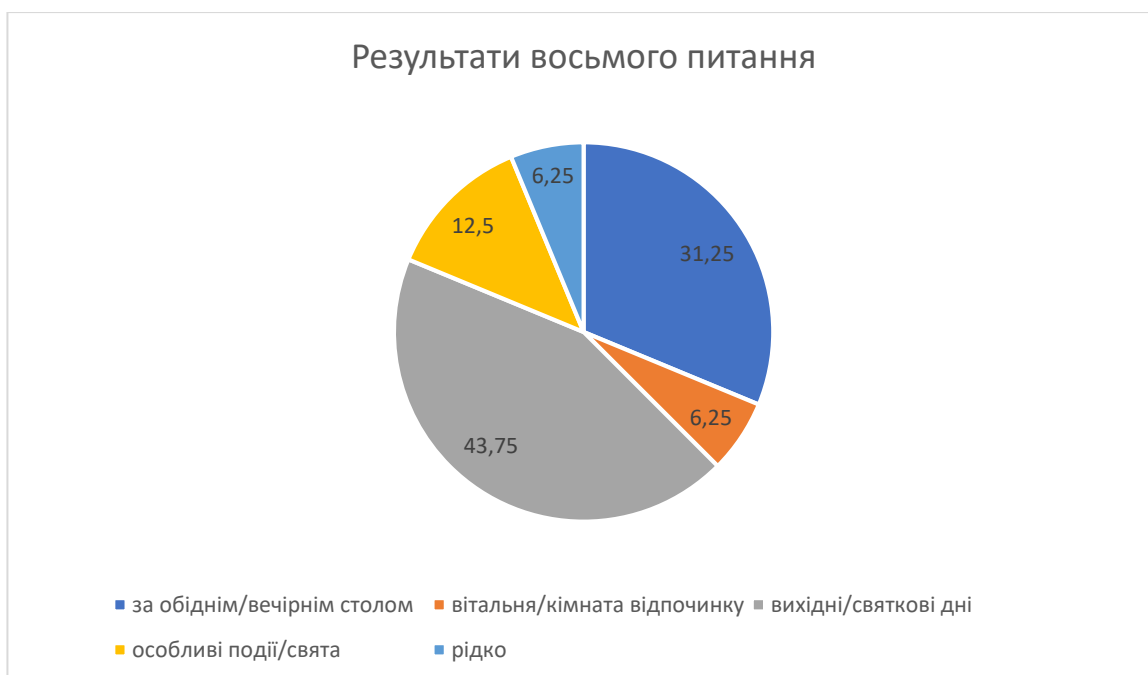

Рис. 2.8. Результати опитування молодших школярів на питання «Де і коли твоя сім'я збирається разом?».

Таблиця 1.

Результати дослідження впливу сімейних цінностей на моральний розвиток молодших школярів

		Результати константувального експерименту	Результати формувального експерименту
		Сімейні цінності	Сімейні цінності
Контрольний клас	Високий рівень	33%	37%
	Середній рівень	61%	59%
	Початковий рівень	6%	4%
Експериментальний клас	Високий рівень	31%	62%
	Середній рівень	61%	34%
	Початковий рівень	8%	4%

У контрольному класі сімейні цінності змінилися не значним чином, а саме: відсоток учнів з Високим рівнем зріс на 4%; відсоток учнів які мали Середній та Початковий рівні зменшився на 2% відповідно.

Тоді, як у експериментальному класі той самий показник показав більш значні результати, а саме: відсоток учнів з Високим рівнем зріс на 31%; відсоток учнів які мали Середній рівень зменшився на 27%; відсоток учнів з Початковим рівнем зменшився на 4%. Отже, результати дослідження підтверджують ефективність запропонованих нами методик з формування сімейних цінностей у молодших школярів.

Результати дослідження дозволили і дали нам матеріал для розробки тренінгу відповідної спрямованості на тему «Стилі батьківського виховання та їх вплив на формування моральних якостей молодших школярів», зміст якого представлено у наступному параграфі 2.2.

2.2. Психолого-педагогічний тренінг «Розуміння та застосування ефективних стилів виховання для морального розвитку молодших школярів»

Виховання молодших школярів є ключовим фактором, що визначає формування їхньої особистості, соціальної поведінки та моральних якостей. Вплив сім'ї на розвиток дитини є безпосереднім та значущим, оскільки саме батьки закладають базові моральні цінності, на основі яких дитина будує своє сприйняття світу та стосунків із іншими людьми. Стилі батьківського виховання є тією основою, яка значною мірою формує моральну поведінку дитини. Психологічний тренінг, присвячений цій темі, допомагає батькам усвідомити вплив свого виховного стилю на розвиток дитини і сприяє поліпшенню взаємодії між ними.

Цей розділ присвячений розробці та аналізу психологічного тренінгу для батьків, метою якого є покращення розуміння різних стилів виховання та їхнього впливу на моральний розвиток дітей. У рамках тренінгу досліджується взаємозв'язок між стилями батьківського виховання і моральним вихованням

молодших школярів. Окрім теоретичного огляду, у розділі розглядаються практичні рекомендації щодо корекції виховних стратегій для розвитку моральних якостей дітей.

Метою психологічного тренінгу є підвищення обізнаності батьків про вплив різних стилів виховання на моральний розвиток дітей молодшого шкільного віку. Тренінг спрямований на корекцію виховних підходів батьків для сприяння формуванню у дітей таких моральних якостей, як відповідальність, чесність, співчуття та моральна стійкість.

Завдання тренінгу:

- 1) Ознайомити батьків із різними стилями виховання та їх характеристиками.
- 2) Розкрити вплив кожного стилю на формування таких моральних якостей, як відповідальність, чесність, емпатія, співчуття та повага до інших.
- 3) Надати рекомендації та практичні навички щодо впровадження демократичного стилю виховання, який найсприятливіше впливає на моральний розвиток дітей.

Теоретичні основи

Теорія батьківських стилів Еліс Шюман (Schuman, 2020).

Еліс Шюман виділяє такі стилі:

1. Досконалий стиль: Поєднує в собі вимогливість і підтримку, приділяє увагу балансу між структурою і свободою.
2. Зневажливий стиль: Характеризується низькою вимогливістю та низькою підтримкою, що може призвести до проблем у розвитку дітей.
3. Авторитарний стиль: Висока вимогливість, але низька підтримка, що може спричинити стрес у дітей.
4. Індульгентний стиль: Висока підтримка і низька вимогливість, що може призвести до відсутності дисципліни.
5. Демократичний стиль: Поєднує в собі високу вимогливість і підтримку, забезпечуючи здоровий баланс.

Отже, ці стилі вважаються стандартною класифікацією, але зараз, через значний вплив зовнішніх факторів, таких як взаємодія з однолітками, соціальна, економічна чи культурна ситуація країни тощо, більшість батьків опиняються на межах цих категорій [9; 48].

Як видно з прикладів вище, немає єдиної основи класифікації типів сімейного виховання. Іноді в основу беруться емоційні компоненти виховання, іноді способи впливу на дитину, іноді батьківські позиції і т.д.

У кожній сім'ї формуються особливі стосунки між дитиною і батьками. Властивості та поведінка дитини залежать від характеру сімейного спілкування.

Батьки застосовують різні методи та засоби виховання, спрямовані на формування у свідомості дитини системи норм і правил, а також на ознайомлення її з моральними цінностями. У психології стиль сімейного виховання розглядається як поєднання батьківських соціальних очікувань і контролюючих заходів, які визначають їхнє ставлення до дитини.

Різноманіття стилів виховання в родині зумовлене комплексом факторів. Серед них можна виділити особливості темпераментів батьків та їхньої сумісності, вплив сімейних традицій, рівень освіти батьків та їх знайомство з сучасними педагогічними підходами (через літературу). У результаті, формуються різні стилі, що відрізняються за двома основними параметрами: вимогливістю батьків до дитини та їхньою чуйністю до її потреб та емоційного стану. Ці два параметри дозволяють класифікувати стилі виховання та аналізувати їх ефективність.

Зазвичай виокремлюють чотири основні стилі виховання, кожен із яких має свої особливості:

1. Демократичний стиль

Цей стиль характеризується поєднанням високого рівня вимогливості та чуйності. Батьки, які дотримуються демократичного підходу, створюють теплу, підтримуючу атмосферу, проявляють турботу про дитину, заохочують її до самостійності та надають можливість висловлювати власну думку. При

цьому вони встановлюють чіткі правила, дотримання яких очікують від дитини, але пояснюють їхню необхідність, сприяючи розвитку відповідальності.

2. Авторитарний стиль

Основною ознакою цього стилю є висока вимогливість у поєднанні з низьким рівнем чуйності. Батьки, що дотримуються авторитарного підходу, виступають як строгі авторитети, які вимагають беззаперечного підкорення. Їхнє спілкування з дитиною часто обмежується наказами, вимогами чи заборонами. Правила встановлюються жорстко, а порушення супроводжуються суворими санкціями. При цьому емоційна підтримка і розуміння потреб дитини є мінімальними.

3. Ліберальний стиль

Ліберальне виховання характеризується низькою вимогливістю, але високою чуйністю. Батьки, які обирають цей стиль, надають дитині значну свободу, не встановлюючи чітких меж і правил. Контроль з боку батьків майже відсутній, а покарання за неналежну поведінку або відсутнє зовсім, або є мінімальним. У той же час вони демонструють велику емоційну підтримку, готовність задовольняти потреби дитини, але не завжди сприяють формуванню дисциплінованості чи відповідальності.

4. Індиферентний стиль

Цей стиль виховання характеризується низьким рівнем як вимогливості, так і чуйності. Батьки, що дотримуються індиферентного підходу, мало залучені до життя дитини, рідко висувають вимоги чи контролюють її поведінку. Також вони проявляють мінімальний інтерес до емоційних чи фізичних потреб дитини. У результаті дитина може почуватися занедбаною, що негативно впливає на її моральний і соціальний розвиток [27].

Різні стилі виховання по-різному впливають на розвиток моральних якостей у молодших школярів. Демократичний стиль сприяє формуванню в дітей здатності приймати моральні рішення, оцінювати наслідки своїх дій та

проявляти емпатію. Діти в таких сім'ях зазвичай демонструють високий рівень соціальної відповідальності та здатність до самоконтролю.

Авторитарний стиль формує в дітей слухняність, але не завжди розвиває здатність до самостійних моральних рішень. Діти можуть підкорятися правилам через страх покарання, а не через розуміння їхньої моральної цінності.

Ліберальний стиль може призводити до труднощів у розвитку дисципліни та відповідальності, оскільки діти не мають чітких рамок, на основі яких вони могли б формувати свої моральні принципи.

Індиферентний стиль є найбільш несприятливим для морального розвитку, оскільки діти в таких умовах відчувають брак уваги та підтримки, що ускладнює формування моральних якостей і соціальних навичок.

Структура тренінгу

Етап 1. Вступна частина

- 1) Привітання учасників та ознайомлення з програмою тренінгу.
- 2) Огляд мети та завдань тренінгу, значення сімейного виховання для морального розвитку дитини.
- 3) Короткий опис основних стилів виховання: авторитарний, демократичний, ліберальний та індиферентний.

Етап 2. Огляд стилів виховання

- Авторитарний стиль: батьки контролюють дитину через жорсткі правила та покарання, що може призводити до формування страху, невпевненості або агресивності у дітей.
- Демократичний стиль: батьки спілкуються з дитиною на рівних, встановлюють чіткі межі, але підтримують відкритий діалог. Цей стиль сприяє розвитку відповідальності, самостійності, чесності та співчуття.
- Ліберальний стиль: мінімум контролю та відсутність чітких меж. Дитина отримує багато свободи, що може призводити до браку самодисципліни та егоцентризму.

- Індиферентний стиль: батьки мало взаємодіють з дитиною, що може призвести до емоційної ізоляції, агресивної або байдужої поведінки.

Етап 3. Практичні вправи

1) Рольові ігри: учасники імітують різні ситуації виховання, використовуючи різні стилі батьківської поведінки. Це дає змогу побачити переваги та недоліки кожного стилю з точки зору впливу на дитину.

2) Групові обговорення: аналіз кожного стилю виховання та його впливу на моральні якості дітей, таких як відповідальність, чесність, емпатія та повага.

3) Тестування стилю виховання: батьки проходять тест на визначення власного стилю виховання, що допомагає усвідомити сильні сторони та можливі недоліки у виховному процесі.

Етап 4. Вплив стилів виховання на моральний розвиток дітей

1) Обговорення того, як різні стилі батьківського виховання впливають на такі моральні якості:

- Відповідальність: краще формується в умовах демократичного стилю, де дитина розуміє наслідки своїх дій.

- Чесність: виховується через відкритість у спілкуванні в демократичних сім'ях.

- Емпатія: розвивається в умовах емоційної підтримки з боку батьків (демократичний стиль).

- Повага до інших: найкраще формується через взаємоповагу та позитивний приклад.

2) Окремий акцент на важливості демократичного стилю виховання для виховання морально стійких та емоційно стабільних дітей.

Етап 5. Заключна частина

- Підведення підсумків тренінгу, відповіді на запитання учасників.

- Надання рекомендацій щодо впровадження ефективних методів виховання для розвитку моральних якостей.

- Поширення додаткових матеріалів з психологічної підтримки батьків.

Після завершення тренінгу батьки мають краще усвідомлювати, як їхні виховні підходи впливають на моральний розвиток дітей. Очікується, що вони почнуть використовувати більш усвідомлені та ефективні методи виховання, спрямовані на розвиток відповідальності, чесності, емпатії та поваги до інших.

Отже, психологічний тренінг «Розуміння та застосування ефективних стилів виховання для морального розвитку молодших школярів» є ефективним засобом підвищення рівня обізнаності батьків щодо стилів виховання та їх впливу на розвиток дітей. Тренінг це важливий інструмент для поліпшення взаємодії в сім'ї. Демократичний стиль виховання, що поєднує контроль і підтримку, є найбільш ефективним для формування моральних якостей у дітей. Учасники тренінгу отримують не лише теоретичні знання, але й практичні навички, які допоможуть їм виховувати відповідальних, чесних та емпатійних дітей.

Запровадження таких тренінгів у практику дозволить зменшити негативні наслідки використання неефективних стилів виховання та підвищити рівень морального розвитку молодших школярів, сприяючи створенню гармонійного середовища для їхнього розвитку.

2.3. Практичні рекомендації для батьків та педагогів, спрямовані на поліпшення умов формування моральних якостей у школярів

Сім'я відіграє ключову роль у формуванні моральних якостей дитини, особливо в ранньому віці, коли ціннісні орієнтири та поведінкові моделі закладаються на все життя.

Молодші школярі перебувають на важливому етапі розвитку, коли вони активно засвоюють норми поведінки та моральні принципи, і сімейне середовище та школа стає основою для їхнього формування.

Нами розроблено практичні рекомендації для батьків та педагогів щодо поліпшення умов формування моральних якостей у дітей:

Для батьків:

1. Особистий приклад. Діти часто наслідують поведінку батьків. Важливо, щоб батьки демонстрували етичну поведінку: повагу, чесність, доброзичливість, відповідальність. Дотримуйтеся моральних принципів у щоденному житті, адже діти спостерігають і засвоюють їх.

2. Спілкування та обговорення. Спілкуйтеся з дитиною на морально-етичні теми. Обговорюйте ситуації, де необхідно приймати рішення, пояснюйте, чому певна поведінка є правильною або неправильною.

3. Підтримка самостійності. Заохочуйте дітей до самостійного прийняття рішень і пояснюйте наслідки їх вибору. Це допоможе розвинути відповідальність і розуміння важливості моральних цінностей.

4. Виховання через казки та книги. Читання з дітьми літератури, де розглядаються моральні дилеми, дозволить дітям вчитися на прикладах героїв. Обговорюйте поведінку персонажів і її моральний зміст.

5. Заохочення емпатії. Пояснюйте дитині, як її вчинки можуть вплинути на інших. Навчайте співчуття, вміння поставити себе на місце іншої людини.

6. Постійність у вимогах і правилах. Чітко встановлені правила поведінки допомагають дитині розуміти, що є прийнятним, а що ні. Важливо, щоб ці правила були зрозумілі, послідовно дотримувалися та пояснювалися.

Для педагогів:

1. Впроваджуйте морально-етичні бесіди: Регулярно проводьте з учнями заняття або обговорення на моральні теми. Використовуйте приклади

з казок, оповідань або реальних життєвих ситуацій для аналізу поведінки героїв та висновків.

2. Організуйте групові проекти: Залучайте дітей до спільних творчих завдань, де вони повинні працювати в команді. Це сприяє розвитку співпраці, взаємної підтримки, відповідальності та толерантності.

3. Створюйте позитивний моральний клімат у класі: Стимулюйте дружні стосунки між дітьми, підтримуйте атмосферу довіри і взаємоповаги. Запровадьте "дні добрих справ", де кожен учень може зробити щось корисне для інших.

4. Розвивайте у дітей емпатію через рольові ігри: Використовуйте рольові ігри для моделювання різних соціальних ситуацій, в яких учні можуть навчитися розуміти почуття інших людей та відповідально діяти в колективі.

5. Застосовуйте позитивну дисципліну: Важливо використовувати методи дисциплінування, що базуються на поясненні та розумінні, а не на покараннях. Діти повинні розуміти, чому певна поведінка є правильною чи неправильною.

6. Відзначайте моральні досягнення: Позитивне підкріплення є ефективним методом формування моральних якостей. Відзначайте зусилля дітей бути чесними, відповідальними, уважними до інших — як словесно, так і за допомогою нагород.

7. Тісно співпрацюйте з батьками: Регулярно обговорюйте з батьками поведінку і моральний розвиток дітей, діліться рекомендаціями щодо подальшого розвитку моральних якостей як вдома, так і в школі. Спільна робота з батьками значно посилює ефективність виховної роботи.

Отже, ці рекомендації спрямовані на створення сприятливих умов для формування позитивних моральних якостей у дітей та забезпечення їх гармонійного розвитку як особистостей.

Висновки до розділу II

У другому розділі було проведено глибокий аналіз впливу сімейних факторів на формування моральних якостей у дітей молодшого шкільного віку. Дослідження виявило ключову роль сімейних цінностей та стилів виховання у цьому процесі.

Дослідження змісту сімейних цінностей для формування моральних якостей молодших школярів. Результати дослідження підтвердили, що зміст сімейних цінностей відіграє ключову роль у формуванні моральних якостей дітей. У сім'ях, де пріоритетними є такі цінності, як повага, співчуття, чесність та відповідальність, діти демонструють вищий рівень морального розвитку. Важливим також є те, як ці цінності передаються через щоденні взаємодії між членами сім'ї.

Психологічний тренінг «Розуміння та застосування ефективних стилів виховання для морального розвитку молодших школярів». У результаті дослідження було виявлено, що стиль батьківського виховання значною мірою впливає на моральний розвиток дітей. Авторитарний стиль виховання, який характеризується жорстким контролем і вимогами, може призводити до розвитку страху і низької самооцінки. Ліберальний стиль, при якому дитині надається надмірна свобода, може стати причиною браку дисципліни і відповідальності. Найбільш сприятливим для формування моральних якостей є демократичний стиль, де поєднується контроль із підтримкою, що стимулює розвиток у дітей самостійності, емпатії та здатності до критичного мислення.

Отже, другий розділ підкреслює важливість впливу сімейних цінностей та батьківського стилю виховання на моральний розвиток молодших школярів. Результати дослідження свідчать, що сім'я залишається основним середовищем для формування моральних якостей у дітей, а гармонійне поєднання цінностей та адекватного стилю виховання сприяє позитивному моральному розвитку школярів.

ВИСНОВКИ

Сімейні цінності є фундаментом для формування позитивних моральних якостей у молодших школярів. Завдяки любові, підтримці, прикладу і сімейним традиціям, дитина засвоює такі якості, як чесність, співчуття, відповідальність, повага до інших. Важливо, щоб батьки усвідомлювали свою ключову роль у вихованні і діяли послідовно, створюючи позитивну атмосферу для розвитку дитини як моральної особистості.

1. У ході аналізу психолого-педагогічної літератури таких авторів, як: Бех І., Бондарчук О., Ганнусенко Н., Долинська Л., Кравець В., Левківський М., Чорна К. та ін. з теми дослідження. Було визначено основні наукові підходи та концепції щодо формування моральних якостей і сімейних цінностей у молодших школярів. Це забезпечило необхідну теоретичну базу для подальшого дослідження та дало змогу визначити ключові поняття, складові елементи та чинники, що впливають на виховання моральних якостей у дітей.

2. Аналіз сучасних сімейних цінностей молодших школярів показав, що діти в цьому віці схильні віддзеркалювати цінності, які культивуються в сім'ї. Зокрема, такі цінності, як повага до старших, взаємодопомога, довіра, відповідальність та чесність є базовими для більшості сучасних сімей, проте їх значущість може відрізнятись залежно від стилю виховання.

Формування сімейних цінностей в умовах сучасного суспільства відбувається під впливом глобалізації, технологічного розвитку та зміни соціальних норм. Попри ці виклики, родина залишається основним джерелом моральної орієнтації для дитини. Сучасні батьки стикаються з труднощами у вихованні дітей через інформаційний вплив і нові моделі поведінки, однак їхня роль у формуванні духовно-моральних якостей залишається ключовою.

Способи впливу на формування позитивних моральних якостей у молодших школярів включають використання різних педагогічних методів і стратегій, зокрема позитивного прикладу, залучення дітей до морально-

етичних дискусій, та стимулювання саморефлексії. Школа і сім'я повинні тісно співпрацювати, забезпечуючи дітям необхідне моральне виховання, яке формує їхній характер та поведінку.

3. Визначення структурних компонентів сімейних цінностей, критеріїв, показників і рівнів їх сформованості допомогло сформувати чітке уявлення про основні складові ціннісної системи молодших школярів. Було виділено основні компоненти сімейних цінностей (когнітивний, почуттєвий та оціночний), з показниками.

– когнітивний з показниками: обізнаність дітей з морально-етичними категоріями (дружба, доброта, повага, співчуття); обізнаність дітей із моральними якостями (ввічливість, гостинність, скромність, правдивість, чесність), нормами (турбота про молодших, повага до інших, взаємодопомога); обізнаність дітей з творами моральноетичної спрямованості; розуміння моралі творів;

– почуттєвий з показниками: уміння співчувати героям; здатність піклуватися про інших, поважати старших;

– оціночний з показниками: самооцінка морально-етичних вчинків і власної поведінки; оцінка морально-етичних вчинків та поведінки героїв творів і однолітків.

Визначено ключові критерії:

- Відповідальність: здатність виконувати обов'язки без зовнішнього тиску.
- Чесність: відкритість та правдивість у спілкуванні.
- Співчуття та емпатія: готовність допомагати іншим та розуміти їхні емоції.
- Повага до інших: толерантність та ввічливе ставлення до однолітків та дорослих.

Визначено три рівні ролі сімейних цінностей (початковий, середній, високий). Початковий рівень: сімейні цінності майже не відображаються у

поведінці дітей. Це може свідчити про недостатню увагу до виховання моральних норм у родині або їх слабку комунікацію між батьками і дитиною. Діти з цього рівня можуть демонструвати невизначеність у моральних орієнтирах.

Середній рівень: сімейні цінності помітно впливають на дитину, але не є домінуючими. Діти мають основне уявлення про моральні норми, проте їхня поведінка може коливатися залежно від обставин чи зовнішніх впливів (однолітки, медіа).

Високий рівень: сімейні цінності мають значний і постійний вплив на моральний розвиток дитини. Такі діти демонструють чіткі моральні орієнтири, які є основою їхніх вчинків та взаємин з іншими. Вони активно використовують родинні моральні принципи у своєму повсякденному житті. Це дозволяє більш точно оцінити рівень сформованості сімейних цінностей у дітей.

4. Обґрунтування педагогічних умов, спрямованих на поліпшення умов формування сімейних цінностей та моральних якостей у школярів, дало змогу виявити ряд умов, які сприяють ефективному формуванню цінностей. Серед них: гра, змагання, створення громадської думки, створення виховних ситуацій, власних і чужих вчинків, стимулювання моральної поведінки. Ці умови передбачають створення сприятливого середовища, яке надає дітям підтримку й мотивацію для наслідування позитивних моральних прикладів.

5. Розробка тренінгу «Розуміння та застосування ефективних стилів виховання для морального розвитку молодших школярів» та практичних рекомендацій для батьків допомогла створити ефективний інструмент для підтримки сімейного виховання. Тренінг спрямований на підвищення обізнаності батьків щодо важливості їхнього стилю виховання та його впливу на розвиток моральних якостей у дітей.

Практичні рекомендації для батьків та педагогів щодо поліпшення умов формування моральних якостей у дітей:

Для батьків:

- Особистий приклад.
- Спілкування та обговорення.
- Підтримка самостійності.
- Виховання через казки та книги.
- Заохочення емпатії.
- Постійність у вимогах і правилах.

Практичні рекомендації надають конкретні поради щодо розвитку у дітей відповідальності, чесності, співчуття та інших моральних якостей у дітей та забезпечення їх гармонійного розвитку як особистостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Концепція виховання гуманістичних цінностей учнів загальноосвітньої школи. Українське релігієзнавство. Тематичний випуск: «Мораль. Релігія. Освіта». 2005. № 4 (зб.). С. 265–281.
2. Богуш А.М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі : [моногр.]. Київ : Слово, 2008. 272 с.
3. Бодальов А. А. Психологія міжособистісних відносин. Київ, 2020. С. 27–39.
4. Бойко А. М. Національна ідентичність і виклики глобалізації. Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія . 2010. Вип. 513. С. 12–18.
5. Бондарчук О. Й. Психологія сім'ї. Харків : НУА, 2018. 364 с.
6. Бутківська Т. В. Проблема цінностей у соціалізації особистості. Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. [за заг. ред. О. В. Сухомлинської] ; АПН України. Київ, 1997. С. 27–31.
7. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал : Підручник для педагогів, виховників, молоді і батьків. Полтава : Полтавський вісник, 1994. 191 с.
8. Вержиховська О. М. Формування моральних уявлень та переконань учнів у системі виховної роботи допоміжної школи. Соціальна робота у сфері: проблеми професійної підготовки : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Вип. 2. Кам'янець-Подільський, 1999. С. 16–20.
9. Власенко О.М. Проблема формування морально-патріотичних цінностей студентів в умовах освітньовиховного середовища вищого навчального закладу. Проблеми освіти: Наук-метод. зб. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. Київ, 2015. № 85. Спецвипуск. С. 14-17.

10. Войтко В. І. Етика сімейного життя, сімейних відносин. Київ : 1981. 70 с.
11. Долинська Л. В. Психологія ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя : [навч. посібник]. Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. 124 с.
12. Дюжев Д. В. Специфика формирования информационного общества в Украине: история и современность. Наука. Релігія. Суспільство. 2008. № 2. С. 130–135.
13. Елькін М. В., Головкова М. М., Коробченко А. А. Історія педагогіки : навчально-методичний посібник до самостійного вивчення дисципліни. Мелітополь : ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2009. 204 с.
14. Емоційний розвиток дитини. Упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. Київ : Мікрос-СВС, 2003. 112 с.
15. Єжова О. О. Виховання особистості у новій соціокультурній реальності. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2013. № 7 (33). С. 69–75.
16. Закон України «Про освіту». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
17. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / уклад. : О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. Київ: Знання, 2005. 767 с.
18. Карпенко З. С. Психологічні основи аксіогенезу особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук за спец. : 19.00.07 / З. С. Карпенко. Київ, 1999. 33 с.
19. Киричок В. А. Гуманне ставлення до дитини : Методичний посібник для вчителя. Київ : Інфодрук, 2004. 132 с.
20. Коменський Я. А., Локк Дж., Руссо Ж.-Ж., Песталоцці І. Г. Педагогічна спадщина: вибрані твори / уклад. В. М. Кларін, А. Н. Джурицький. Київ : Освіта, 1995. 420 с.

21. Концепція Нової української школи [Електронний ресурс]. URL : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainskashkola-compressed.pdf>.
22. Кравець В. Психологія сімейного життя : навч. посібник. Тернопіль, 1995. 696 с.
23. Куцепал С. В. Homo virtualis – людина ХХІ століття? Гуманістичний вимір інформаційного суспільства : матеріали всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. [Філософські семінари. Випуск 7. / Мін-во освіти і науки, Полтавський нац. тех. ун-т ім. Ю. Кондратюка. Полтава : ПолтНТУ, 2008. С. 23–27.
24. Кушерець, В. І., Кисельов, М. М. Культурологія: теорія та історія культури : навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. 568 с.
25. Левківський М. В. Історія педагогіки. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 189 с.
26. Лисенко М. В. Інформаційне суспільство як теорія і практика сучасності. Вісник Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка : Розділ 3. Педагогіка зб. наук. пр. Київ : ІВЦ «Політехніка», 2007. № 2 (20) Ч. 1. С. 23–26.
27. Макаренко А. С. Деякі висновки з педагогічного досвіду. Твори : в 7-ми томах. Київ : 1954. Т. 5. 484 с.
28. Макаренко А. С. Книга для батьків. Київ : Рад. школа, 1980. 327 с.
29. Матвієнко О. В. Основи морального виховання особистості молодшого школяра: Посібник для викладачів і студентів педагогічних навчальних закладів. Київ : Стилос, 1999. 154 с.
30. Міненко А.О., Смаль І.І., Стрілецька Н.М. Роль європейських цінностей у формуванні освітньої політики в Україні. International scientific conference: Multidisciplinary challenges in contemporary science: innovations and collaboration (Poland), 15.09.2023. P.43-48. <https://futura-publishing.com/multidisciplinary-challenges-in-contemporary-science-innovations-and-collaboration-poland/>.

31. Міненко А.О., Алієва В.А. Деякі аспекти використання народної педагогіки в розвитку особистості молодшого школяра у новій українській школі. Technologies and strategies for the implementation of scientific achievements: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the III International Scientific and Theoretical Conf., April 28, 2023. Stockholm, Kingdom of Sweden: European Scientific Platform. С. 85 – 89. <https://previous.scientia.report/index.php/archive/issue/view/28.04.2023>

32. Мілянська Альона. Розвиток патріотичних почуттів молодших школярів засобами театрального мистецтва. Актуальні проблеми формування творчої особистості педагога в контексті наступності дошкільної та початкової освіти: збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Вінниця, ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 22-23 квітня 2021 р.) / за ред. О.А.Голюк ; Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля, 2021. Вип. 10. С. 538-541.

33. Моральне виховання молодших школярів у процесі взаємодії загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладів і сім'ї URL : <https://mydisser.com/ua/catalog/view/238/244/9717>.

34. Мусієнко-Репська В.І. Моральний досвід як фактор оцінних умінь. Збірник наукових праць Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 1998. Вип. 2-3. С. 46-49.

35. Наказ МОН від 06.06.2022 №527 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641» URL : <https://imzo.gov.ua/2022/06/08/nakaz-mon-vid-06-06-2022-527-pro-deiaki-pytannia-natsional-no-patriotychnoho-vykhovannia-v-zakladakh-osvity-ukrainy-ta-vyznannia-takum-shcho-vtratyv-chynnist-nakazu-ministerstva-osvity-i-nauky-ukrainy/> .

36. Печко Л. Естетичний і художній досвід особистості : структура, компоненти, можливості розвитку. Тернопіль : Джура, 2006. С. 8-19.

37. Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.- метод. посібник /Ред. рада: В. М. Доній, Т. М. Несен, Л. В. Сохань, Г. Г. Єрмаков та ін. Київ : Знання, 2006. 792 с.
38. Пічкарь О. М. Соціокультурна зумовленість ціннісних орієнтацій української сім'ї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра соціол. наук : спец. 22.00.04 / О. М. Пічкарь. Київ, 2005. 40 с.
39. Пометун О. І., Філоненко М. М. Основи етичної культури : навч. посібник. Київ : Генеза, 2007. 128 с.
40. Рижанова А. О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Рижанова Алла Олександрівна. Харків, 2004. 456 с.
41. Романовський О. Г. Сімейна психологія: навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 304 с.
42. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. Кн. 1. За ред. Є. І. Коваленко, упоряд., передм., прим. Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. Київ : Либідь, 1997. 272 с.
43. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. Київ : ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с.
44. Скрипченко О. В. Психолого-педагогічні аспекти формування ціннісних орієнтацій молоді. Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія. 2011. Вип. 563. С. 83–88.
45. Стельмахович М. Теорія і практика українського національного виховання: посіб. для вчителів початкових класів та студентів педагогічних факультетів. Івано-Франківськ, 1996. 179 с.
46. Сухомлинський, В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Радянська школа, 1976. Т. 1. 350 с.
47. Фенщик О. Шляхи формування моральних цінностей молодших школярів. Початкова школа. 2011. № 9. С.12.

48. Фокіна В. Діагностика знань дітей дошкільного віку про об'єкти і явища природи. Вихователь-методист дошкільного закладу: спеціаліз. журн. 2012. № 7. С. 40-46.
49. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
50. Целякова О. М. Духовність і ціннісні орієнтації студентської молоді України в трансформаційному суспільстві [Електронний ресурс]. Гуманітарний вісник ЗДІА. 2009. Вип. 38. Режим доступу : http://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_38_22.pdf
51. Ціннісні орієнтири сучасної української школи. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Serpneva%20conferentcia/2019/Presentasia-Roman-Stesichin.pdf> .
52. Чорна О. Роль сім'ї у формуванні в молодших школярів шанобливого ставлення до людей. Рідна школа. 2008. № 11. С. 37–39.
53. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. Київ : АДЕФ-Україна, 2 008. 256 с.
54. Яременко, О. Г. Сім'я і сімейні цінності в Україні : монографія / О.В. Г. Яременко, О. М. Балакірева. Київ : А. С. К., 2005. 304 с.
55. Values in education in values / Ed. Bu J. Halstead and M. Taylor. London : The Falmer press, 1996. 297 p.
56. Hnoievaska O., Babii I., Minenok A. and others, total 6 authors. Formation of Correctional Competence of Teachers on the Basis of Neuropedagogy. BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience, 12(3), 2021. 236-254. <https://doi.org/10.18662/brain/12.3/2299> .
57. Antonina Minenok, Ihor Donets, Tetiana Telychko and others, total 7 authors. The Role of Innovative Activities in Training Students Using Computer Technologies. IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security, VOL.22 No.8, August 2022. P.105–112 <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.8.144> .

58. Antonina Minenok, Iryna Zinkiv, Iryna Konovalova, and others, total 5 authors. Art education as a means of forming cultural identity and civic consciousness. *Multidisciplinary Reviews* 6 : 2023spe008. <https://doi.org/10.31893/multirev.2023spe008> .

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест «Сімейні цінності»

1. Підбери синоніми до слова сім'я.
А) Батьківщина;
Б) Родина;
В) Суспільство.
2. Яке свято відзначають 1 червня?
А) День сім'ї;
Б) День щастя;
В) День захисту дітей.
3. Які стосунки у тебе з батьками?
А) Дуже добрі;
Б) Напружені;
В) Конфліктні.
4. Чи ділишся ти зі своїми батьками проблемами, радіщами, невдачами?
А) Так;
Б) Ні;
В) Не завжди.
5. Чи є у твоїй сім'ї власні традиції?
А) Так;
Б) Ні;
В) Не знаю.
6. Що об'єднує родину?
А) Допомога, любов, турбота;
Б) Обман, заздрість, повага;
В) Турбота, байдужість, злість.

7. Всі люди мають однакові цінності?

А) Так;

Б) Ні.

8. Що з переліченого ти цінуєш найбільше?

А) Друзів;

Б) Подарунки;

В) Родину.

9. Люди, з якими ділять щастя і радість, які завжди підтримають і допоможуть у тяжку хвилину – це

А) Суспільство;

Б) Сім'я;

В) Вчителька.

Анкета «Моя сім'я»

1. Уяви, що у тебе є два квитки на мультфільм. Кого із сім'ї ти покличеш з собою?
2. Уяви, що ти складаєш пазли, і в тебе не виходить. Кого ти покличеш із родити на допомогу?
3. Уяви, що ти виграв/ виграла білет на подорож до Космосу. З ким із сім'ї ти хотів/хотіла б туди поїхати?
4. Скільки членів сім'ї у твоїй родині?
5. Як ти проводиш вільний час із батьками?
6. Хто з твоєї сім'ї найщасливіший?
7. Хто з твоєї сім'ї нещасний?
8. Де і коли твоя сім'я збирається разом?

Публікації за результатами дослідження

1. Кулик І.В., Мозгова К.С. Роль ціннісних орієнтирів сучасної української школи задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору. II науково-практичної конференції «Сучасний педагогічний процес: світові тенденції та вітчизняні реалії» (м. Дніпро, 9-10 лютого 2024 р.). – Одеса: Видавництво «Молодий вчений», 2024. 60 с. С. 9-12.
2. Кулик І.В., Мозгова К.С. Педагогічні погляди к. Д. Ушинського на роль сімейних цінностей у молодших школярів. Теорія і практика сучасної освіти та науки в Україні у світлі ідей К. Д. Ушинського (1823/1824-1870/1871) м. Чернігів: НУЧК імені Т.Г. Шевченка, 29 березня 2024 р., 106 с. С. 73-74.
3. Мозгова К.С. Роль сімейних цінностей у формуванні позитивних моральних якостей молодших школярів. Науковий простір студента: пошуки і знахідки (ч. 1): матеріали XI Всеукраїнської науково-практичної студентської інтернет-конференції (29 березня 2024 року): збірник тез. Київ: УДУ імені Михайла Драгоманова. 2024. 469 с. С. 264-268.

Участь у конференціях (сертифікат/програма)

1. Науково-методичному семінарі та отримала сертифікат: «Освітній потенціал картографічних посібників для навчання дітей дошкільного віку та молодших школярів». м. Київ, 12 квітня 2024 року.
2. Всеукраїнській науково-практичній конференції «Трансформаційні процеси професійного розвитку педагогів в умовах освітніх інновацій» в рамках П'ятнадцятої міжнародної виставки «Сучасні заклади освіти». м. Київ, 28 березня 2024 року.
3. II Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Розвиток гнучких умінь (soft skills) у процесі освітньої діяльності: теорія і практика». м. Глухів, 22 лютого 2024 року.
4. I Всеукраїнських педагогічних читаннях пам'яті академіка Володимира Бондаря «Конспекти наукових досліджень Володимира Бондаря. Адаптивне навчання студентів в умовах воєнного стану та відновлення України». Київ, 03 жовтня 2024 року.
5. II науково-практичній конференції «Сучасний педагогічний процес: світові тенденції та вітчизняні реалії». м. Дніпро, 9-10 лютого 2024 р.
6. XI Всеукраїнській науково-практичній студентській інтернет-конференції. м. Київ, 29 березня 2024 року.